

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (УКРАЇНА)
Університет Яна Кохановського в Кельцах (ПОЛЬЩА)

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (UKRAINE)
Jan Kochanowski University in Kielce (POLAND)

ISSN 2307-1222

DOI 10.25128/2304-1222.19.49

STUDIA METHODOLOGICA

Випуск 49, зима 2019 року
Заснований 1993 року

Issue 49, Winter 2019
Founded in 1993

Тернопіль-Кельце / Ternopil-Kielce
2019

STUDIA
METHODOLOGICA

ISSN 2307-1222

EDITORS-IN-CHIEF

Prof. Dr hab. OKSANA LABASHCHUK Department of Theory and Methods of the Ukrainian and World literature, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (UKRAINE)

Prof. dr hab. OLEG LESZCZAK Institute of Literary Studies and Linguistics of Jan Kochanowski University in Kielce (POLAND)

EXECUTIVE EDITOR

Dr. YURY ZAVADSKY Krok Publishers, Ternopil (UKRAINE)

EDITORIAL BOARD:

Prof. dr hab. LYUBOV STRUHANETS Head of the Department of the Ukrainian Language and Methods of Teaching, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (UKRAINE)

Prof. dr hab. NATALIYA POPLAVSKA Head of the Department of Journalism, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (UKRAINE)

Prof. dr hab. OLHA KUTSA Department of Theory and Methods of the Ukrainian and World literature, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (UKRAINE)

Prof. dr hab OKSANA PROSIANYK Kharkiv National University of Economics (UKRAINE)

Prof. dr hab. JANUSZ DETKA Institute of Literary Studies and Linguistics of Jan Kochanowski University in Kielce (POLAND)

Prof. dr hab. MAREK RUSZKOWSKI Institute of Literary Studies and Linguistics of Jan Kochanowski University in Kielce (POLAND)

Prof. dr hab. ELEONORA LASSAN Vilnius University (LITHUANIA)

Prof. dr hab. VLADIMIR ZAIKA Department of Russian Language, Yaroslav Mudryi State University of Novgorod (RUSSIA)

Prof. dr hab. ALEKSANDR GLOTOV Taras Shevchenko Kremenets Humanitarian and Pedagogical Academy (UKRAINE)

Prof. dr hab. MILOSAV CHARKICH Serbian Academy of Sciences and Arts (SERBIA)

Prof. dr hab. RYSZARD STEFAŃSKI Jan Kochanowski University in Kielce (POLAND)

Dr NATALIA LOBAS, Assistant of the Department of the General and Ukrainian Linguistics, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (UKRAINE)

REVIEWERS:

Prof. dr hab. IRINA ROLAK (Jan Kochanowski University in Kielce, Poland)

Prof. dr hab. MARTYNA KRÓL-KUMOR (Jan Kochanowski University in Kielce, Poland)

Prof. dr hab VLADIMIR ZAIKA (Yaroslav Mudryi State University of Novgorod, Russia)

Prof. dr hab OKSANA PROSIANYK (Kharkiv National University of Economics, Ukraine)

Founded in 1993, Studia methodologica is the journal of methodological research. Studia methodologica publishes articles in literature theory, linguistics, and philosophy. It acts as a forum for the presentation and discussion of research and concepts.

Адреса редакції / Editorial address:

Prof. Dr. Oksana Labashchuk, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Krywonosa street, 2, Ternopil, 46027, Ukraine

Phone: +38 097 498 76 67

Prof. Dr. Oleg Leszczak, Jan Kochanowski University in Kielce, Świętokrzyska street, 21D, Kielce, 25-406, Poland

Phone: +48 41 349 71 31

E-mail: studiamethodologica@gmail.com

www.studiamethodologica.com.ua

SM, No. 49, 2019
BBK 87.256: 60+87.256: 81
S 88

All rights reserved

No part of this journal may be reprinted or reproduced without permission in writing from the publisher, TNPU (Ukraine), UJK (Poland)

ГОЛОВНІ РЕДАКТОРИ

Проф., д. філол. н. Оксана Лабашук
кафедра теорії та методики української та світової літератури Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (УКРАЇНА)
Проф., д. філол. н. Олег Лещак
Інститут літературознавства і мовознавства Університету Яна Кохановського в Кельцах (ПОЛЬЩА)

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР

К. філол. н. ЮРІЙ ЗАВАДСЬКИЙ Видавництво Крок, Тернопіль (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Проф., д. філол. н. Любов Струганець завідувач кафедри української мови та методики її викладання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (УКРАЇНА)
Проф., д. філол. н. Наталія Поплавська завідувач кафедри журналістики Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (УКРАЇНА)
Проф., д. філол. н. Ольга Куца кафедра теорії та методики української та світової літератури Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (УКРАЇНА)
Проф., д. філол. н. Оксана Просняк Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця (Україна)
Проф., д. філол. н. Януш Детка Інститут літературознавства і мовознавства Університету Яна Кохановського в Кельцах (ПОЛЬЩА)
Проф., д. філол. н. Марек Русшковський Інститут літературознавства і мовознавства Університету Яна Кохановського в Кельцах (ПОЛЬЩА)
Проф., д. філол. н. Елеонора Лассан Вільнюський Університет (Литва)
Проф., д. філол. н. Володимир Заїка кафедра російської мови Новгородського державного університету імені Ярослава Мудрого (Росія)
Проф., д. філол. н. Олександр Глотов Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Т. Шевченка (Україна)
Проф., д. філол. н. Мирослав Чаркіч Сербська академія наук і мистецтв (СЕРБІЯ)
Проф., д. політ. н. Ришард Стефанський Університет Яна Кохановського в Кельцах (ПОЛЬЩА)
К. філол. н. Наталія Лобас, асистент кафедри загального мовознавства та слов'янських мов Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (УКРАЇНА)

Рецензенти

Проф., д. філол. н. ІРИНА РОЛЯК (Університет Яна Кохановського в Кельцах, Польща)
Проф., д. філол. н. МАРТИНА КРУЛЬ-КУМОР (Університет Яна Кохановського в Кельцах, Польща)
Проф., д. філол. н. ВОЛОДИМИР ЗАЇКА (Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого, Росія)
Проф., д. філол. н. ОКСАНА ПРОСЯНИК (Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Україна)

Міжнародне видання.

Друкується за рішенням ученої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Входить до наукометричної бази Index Copernicus.

Редакція не завжди поділяє погляди авторів. Матеріали друкуються мовою оригіналу

ЛІТЕРАТУРНА ТЕМА ЧАСОПИСУ «СТРІЛЕЦЬ»: ШТРИХИ ДО СИЛЬВЕТИ ПОКОЛІННЯ

Ірина РОЗДОЛЬСЬКА

Кандидат філологічних наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

DOI 10.25128/2304-1222.19.49.01

The article analyzes the literary content of the Strilets (Rifleman) newspaper of the UGA (January–June 1919), the revealed riflemen publications are read from the point of view of generative affirmations of the riflemen generation. It is established that the author's circle of the newspaper is formed from riflemen, their supporters, representatives of other generations. "Others" are generationally positioning themselves as "ours", accepting the generational "we". Vasyl Pachovskyi is the model for acquiring the rifleman identity. His generational image of the world in the newspaper is coordinated by the concepts of the rifleman, the Ukrainian space, the idea of national unity, armed state liberation, and historical optimism. The journalistic or literary publications in the journal actualize the names of the riflemen-authors M. Irchan, Yu. Shkrumeliak, V. Gadzinskyi, P. Shekeryk-Donykiv, M. Fediushka, and R. Kupchynskyi. Literary activity of V. Pachovskyi in the journal contributes to the expansion of the semantic boundaries of the concept of "riflemen generation". The appearance in the Strilets of the works of distinctly "non-riflemen" authors – Ivan Kosynyn, Mykhailo Obidnyi, Oleksandr Oles – prompts a literary review of their narratives from the point of view of their relevance to the front press.

Keywords: Ukrainian Sich Riflemen, riflemen press, generation, literary generation, "riflemen generation".

У статті проаналізовано літературне наповнення у газеті УГА «Стрілець» (січень–червень 1919), виявлені стрілецькі публікації прочитано з точки зору генераційних установок стрілецького покоління. Встановлено, що авторське коло газети сформоване і зі стрільців, і з їхніх прихильників, представників інших генерацій. «Інші» генераційно позиціонують себе як «наші», приймаючи генераційне «ми». Зразком набуття стрілецької ідентичності постає Василь Пачовський. Його генераційний образ світу у газеті координується концептами стрільця, українського простору, ідеї соборності, збройного державницького визволення, історичного оптимізму. Новинарські чи літературні публікації у часописі актуалізують імена авторів-стрільців М. Ірчана, Ю. Шкрумеляка, В. Гадзінського, П. Шекерика-Дониківа, М. Федюшки, Р. Купчинського. Літературна діяльність у часописі В. Пачовського сприяє розширенню семантичних меж поняття «стрілецьке покоління». Поява у «Стрільці»

творів виразно «не стрілецьких» авторів – Івана Косинина, Михайла Обідного, Олександра Олеся спонукує до літературознавчого перегляду їхніх силует з точки зору дотичності до фронтової преси.

Ключові слова: *Українські січові стрільці, стрілецька преса, покоління, літературне покоління, «стрілецьке покоління».*

W artykule została przeanalizowana część literacka treści gazety Ukraińskiej Armii Hallickiej *Strzelec* (styczeń–czerwiec 1919 r.), ujawnione publikacje strzeleckie rozpatruje się z punktu widzenia założeń generacyjnych pokolenia strzelców. Ustalono, że do zespołu autorskiego gazety należeli zarówno strzelcy, jak i ich zwolennicy, przedstawiciele innych pokoleń. „Inni” generacyjnie pozycjonują się jako „nasi”, akceptując generacyjne „my”. Wzorcem nabycia tożsamości strzeleckiej jest Wasyl Paczowski. Jego generacyjny obraz świata w gazecie jest koordynowany przez koncepty strzelca, przestrzeni ukraińskiej, idei zjednoczenia, zbrojnego wyzwolenia państwa, optymizmu historycznego. Publikacje wiadomościowe i literackie w czasopiśmie aktualizują nazwiska autorów będących strzelcami: M. Irczana, J. Szkrumelaka, W. Gadzińskiego, P. Szekieryka-Donykiwa, M. Feduszki i R. Kupczyńskiego. Działalność literacka w czasopiśmie W. Paczowskiego przyczynia się do rozszerzenia granic semantycznych pojęcia „pokolenie strzeleckie”. Pojawienie się w *Strzelcu* utworów napisanych przez autorów wyraźnie „nie strzeleckich”, m.in. Iwana Kosynyna, Mychajła Obidnego, Oлександра Олесья, zachęca do przeglądu literaturoznawczego ich sylwetek pod względem przynależności do prasy frontowej.

Słowa kluczowe: *Ukraińscy Strzelcy Siczowi, prasa strzelecka, pokolenie, pokolenie literackie, „pokolenie strzeleckie”.*

Дослідницька презентація літературного феномену Українських Січових Стрільців розпочалась із стрілецької пісенності, поезії та преси. У центрі пресознавчих публікацій перебували насамперед гумористично-сатиричні видання – архів стрілецького пресового дискурсу «Новініада» Романа Купчинського, який його започаткував, та інші – «Самохотник», «Самопал», «Бомба», «Тифусна одностійка», сприяючи реконструкції колективного образу стрільця насамперед у парадигмі бравого солдата Швейка, козака-невмираки. Промовистим є розділ «Преса Українських січових стрільців (УСС)» у розвідці Аркадія Животка (1999), логіку представлення якого поділяють й інші авторитетні українські вчені – М. Лазарович, Г. Кривошея, І. Крупський (1995), Б. Коринт (1962), Л. В. Сніцарчук [2001: 44–46], В. Футулуйчук, О. Хімяк (2013).

У пресових структурах стрілецької військової формації є низка часописів, що ще не були в полі зору літературознавців на предмет літературної присутності у них стрілецького покоління, але про них принагідно згадують.

Щотижневий часопис «для українського війська» «Стрілець» є таким виданням, науковий інтерес до якого – спорадичний, хоча він мав надзвичайно великий тираж – шістнадцять тисяч примірників. Хронологічні рамки появи друком – впродовж півроку 1919 року – від першого січня 1919 до 8 червня 1919 року. Місце видання змінювалося у зв'язку із змінами у дислокаціях УГА (Української Галицької Армії): «Стрілець» виходив друком у Тернополі, потім Станиславові, Стрию, Борщеві [*«Стрілець»*]. Редакцію очолював Василь Пачовський. З 15 червня 1919 року до 16 листопада 1919 року у Кам'янці-Подільському Української Галицької Армії часопис став виходити під назвою «Український стрілець» (редактор Г.Микитей) [Футулуйчук].

В історіографії «Стрільця» насамперед підкреслено його «жанровий» статус. Гасло в «Енциклопедії українознавства», хронологічно у ній найраніше, – містить визначення «фронтowa газета Пресової Кватири УГА» [*«Стрілець»*]. Інші дослідники Н. Вовк, С. Горевалов, С. Сегеда, О. Хімяк, В. Футулуйчук теж відзначають новинарсько-військову, політичну спеціалізацію газети, що і стало предметом уваги дослідників, а її літературна частина відійшла на маргінес. В. Футулуйчук зараховує видання до центральних військово-пресових органів УГА, характеризує «флагманом армійської преси» [Футулуйчук], скероване на ідеологічну, виховну та мілітарну мобілізацію армії.

На думку Оксани Хімяк часопис мав урядовий статус, був «фактично органом командування УГА», адже її видавець, Пресовий комітет Начальної команди УГА, дбав про її розповсюдження у всіх військових підрозділах [Хімяк 2013: 72]. Дійсно, у «Приказі Н. К. Г. А., ч. 42–4» від 10 квітня 1919 р., який підписали генерал М. Омелянович-Павленко і начальник штабу полковник В. Курманович, зазначено, що керівництво усіх структурних підрозділів у війську має сприяти тому, щоб «Стрілець» доходив до кожного армійця, при цьому «команди курінів одержать по

100, команди батарей і булавних сотень при бригадах, корпусах і Н. К. по 25 при-
мірників», а також – сприяти тому, щоб стрільці дописували до газети про всі важ-
ливі події стрілецького життя, «щоби одержаний матеріал можна вихіснувати ...
для будучої історії війни за самостійність УНР» [Стрілець, ч. 29, 9 мая: 4]. Також
класифікують «Стрілець» як центральний часопис, підпорядкований видавничій
службі Пресової Кватири НК ГА, а саму пресу в армії як таку, що виростала «на
традиціях, закладених журналістикою січового стрілецтва» [Вовк 2013: 79].
С. П. Сегеду «Стрілець» цікавить як «найпопулярніший» на той час військовий ча-
сопис з точки зору його внеску у становлення типу українського військового пері-
одичного видання [Сегеда 1999а], його ідеологічно-інформаційне спрямування, те-
матичні та жанрові особливості новинарських дописів (звіт, замітка) [Сегеда
1999а]. С. І. Горевалов зацікавлений в реконструюванні силуети військового
життя УГА та воюючої України в останній рік війни на основі публікацій у «Стрі-
льці» [Горевалов 1998].

Проблема авторського колективу часопису у студіях про «Стрілець» - виокре-
млена, однак не розкрита. Найперше у його редакційному комітеті було виокре-
млено імена І. Кривецького, Г. Микитея, О. Назарука в «Енциклопедії українознав-
ства» [«*Стрілець*»], хоча її засновником і редактором-ідеологом був Василь Пачов-
ський. На винятковому значенні Пачовського у формуванні редакційної політики,
ідейного і художнього обличчя газети наголошують В. Футулуйчук, Н. Вовк. В. Па-
човський був першим редактором «Стрільця». Саме він до складу редакції увів «ба-
гатьох письменників і журналістів: А. Баб'юка (М. Ірчана), В. Гадзінського, В. Ге-
риновича», «часто друкувалися О. Назарук, І. Кривецький, Б. Заклинський,
О. Олесь, Ю. Шкрумеляк, Тарас Франко (син І. Франка)» [Вовк 2013: 168]. Більшою
дослідницькою увагою зазначені персоналії як автори «Стрільця» похвалитися не
можуть, також можемо спостерігати недостатнє наукове осмислення часопису
«Стрілець» з точки зору його літературно-художнього і, зокрема, власне «стрілець-
кого» літературного наповнення – автури, творів, стрілецької літературної інфор-
мації тощо. Це у підсумку актуалізує цілі нашої праці – встановити загалом перелік
імен, задіяних у літературній сторінці часопису «Стрілець», виокремити із нього

стрілецькі, спробувати окреслити генераційний образ покоління на основі стрілецьких публікацій у часописі, а також теоретичний аспект – концепт генерації як дослідницький фокус.

На 1919 рік припадає завершальний етап українських визвольних визвольних змагань (1919–1920) [Горевалов 1998: 199]. ЗУНР і УНР перебувають напередодні Акту злуки 22січня 1919 року, перша світова війна завершиться 28 червня. Стрілецький Легіон став структуротворчою основою УГА, армії ЗУНР [Футулуйчук]. Політичні публікації у «Стрільці» чутливо реагують на всі події соціально-історичного часу, підпорядковані стрілецькій державницькій ідеології.

Редактором «Стрільця» був Василь Пачовський, який формував ідейну і художню стратегію газети, випустивши у світ тринадцять чисел – від першого номера 1 січня 1919 року до 26 березня 1919 року. Тут проявився інший його профіль, стрілецький, навіть більше, інша його генераційна ідентичність – ідентичність стрілецька. Належний до іншої генерації, що її представляла у мистецькому просторі «Молода муза» із установками виразно естетськими, позасоціальними, поривами у блакить, в активі якої – полеміка із Франком на тему і загального «маніфесту» «Молодої музи» і персональних полемік із Франком її учасників, Василь Пачовський на сторінках «Стрільця», солідаризується із кредо стрілецьким – збройної боротьби за державні ідеали України з її історичним ворогом Росією. Він – «поет національної ідеї» (М.Льницький), «іскра з пожегу» «великого “я”» його України [Льницький 2009: 312].

Зі сторінок часопису можна дізнатися, що саме Василь Пачовський є засновником «Стрільця». Він із великих патріотичних переконань і власного бажання бути у шереху січових стрільців, ініціював ідею та процес заснування такого видання, у чому отримав повне сприяння полковника Дмитра Вітовського. Це його спосіб висловити власне окреме національне «я» – як стрілецьке, озброєне, мілітарне «ми», а глобально – національне «ми»: «Я підняв прапор нашої думки чистими руками і ніс його високо понад голови. Воля народу, дух українського війська – була для мене найвищий закон! Бо у тім війську, що стоїть на фронті – стоїть все, що є найкраще в нашій народі!». Його прапор, за автохарактеристикою, - «прапор

чистий, не сплямлений, мережаний кровю мого серця» («До всіх читачів «Стрільця») [Стрілець, ч. 13, 26 марта: 1].

З читацьких відгуків можна виснувати про велику популярність часопису серед вояків на фронті, їхнє сприйняття ідейного напрямку та представлених тем [Стрілець, ч. 13, 26 марта: 1]

Василь Пачовський виступає у газеті із публіцистичними та художніми творами, у яких розкривається стрілецький генераційний образ світу з допомогою оригінальної історіософської образності, до якої В. Пачовський тяжів усе своє життя. Це дописи «Робучий народе Український!» [Стрілець, ч.1, 1 січ.: 1–2], «Що мусить статися!» [Стрілець, ч. 1, 1 січ.: 2.]] тут автор представляє історіософську візію державницького хронотопу України («України вінець золотий» в ключових його координатах – від Сяну по Кавказ у містах Холмі, Перемишлі, Дрогобичі, Львові, Києві з допомогою інтертекстуального діалогу із «Словом о полку Ігоревім»). Ідею соборності і національного проводу автор реалізує через ампліфікаційний ряд імен актуальних для України провідників – Володимира Великого, Романа Великого, короля Данила і Лева [Стрілець, ч. 1, 1 січ.: 1–2].

У художньому образі світу В. Пачовського основною фігурою є військовий, січовий стрілець, наділений найкращими рисами. Поезія В. Пачовського «Два Стрільці Січові» фіксує увагу на парадигмі характеру стрільця: вірний побратим, патріот, самовіддана, жертвна особистість, словом уособлює усі генераційні установки січового стрілецтва. Зв'язок із історичним «тут і тепер» демонструє ідея злуки Галичини і України, адже герой на порозі смерті, розуміючи, що незворотно вмирає, готовий встати із могили, щоби «Із Києвм злучити нашу кохану Галичину» [Стрілець, ч. 1, 1 січ.: 3]. Інші твори, у яких постає стрілець адорується і глорифікується, – це поезія «Тим, що упали» [Стрілець, ч. 5, 29 січ.: 1], етюд «Благословенні будьте» [Стрілець, ч. 5, 29 січ.: 1]. У ліризованій прозовій апострофа до стрільців «До бою всім!» [Стрілець, ч. 7, 12 лют.: 1–2] автор увиразнює тему військового призначення стрільця. Він конкретизує образ на прикладі видатних військових стрілецької сучасності – «ідейного провідника», військового командира-провідника Дмитра Вітовського [Стрілець, ч. 8, 19 лют.: 2–3],

Перша світова війна, національний визвольний змаг українців у цей час актуалізувати проблему території, права народу не неї, геополітична карта світу тоді зазнавала суттєвих динамічних зсувів і пересувів кордонів. Не один народ мріяв про повернення у оспівані у національних легендах території. У ліризованих історіософських етюдах «Слава князя Льва» [Стрілець, ч. 4, 22 січ.: 1], «Угроруська земле» [Стрілець, ч. 4, 22 січ.: 1–2] Василь Пачовський актуалізує тему зв'язку периферії західних кордонів України із центром у Києві. При чому особливого історіософського сенсу набуває визвольна місія «стременистих чот» січового стрілецтва, вісників нової долі для українського народу («Угроруська земле») [Стрілець, ч. 4, 22 січ.: 2].

Образ Києва у генераційній візії Пачовського абсолютизується. У поезії «Мункачівський князь» [Стрілець, ч. 2, 13 січ.: 3] центральною подією є акція IV Універсалу що проголошував Україну незалежною державою 22 січня 1918 року, яку визнав зовнішній світ, убезпечуючи від повного поглинання більшовиками [Лук'янюк]. У поезії «Зайняли Київ» прадавня столиця України – її серце, найбільше святе місце і місце національної сили. Тогочасні більшовицькі інвазії на українську столицю автор потрактовує по-історіософському – як навалу монгола і біблійного Хама Андрія Боголюбського, витворюючи атмосферу історичного оптимізму: «І я заснув... Як дух Езекиїла / В сні бачу видиво: У сонці на весні /Знов вольна Україна заясніла – / Як золото, - прочищена в огні!» [Стрілець, ч. 7, 12 лют.: 1] Ворогам пророкує історичне фіаско «Вороги наші» [Стрілець, ч. 6, 5 лют.: 1].

Таке ж сприйняття більшовицької навали у 1918 року на Україну має оповідання Івана Косинина «Третій напад Монголів на Київ», друковане впродовж п'яти чисел у часописі [Стрілець, ч. 6,5 лют.: 6–8; ч. 7, 12 лют.: 7–8; ч. 8,19 лют.: 7–8; ч. 9, 26 лют.: 7–8; ч. 10, 5 март.: 6–7].

При чому автор не приховує історичної аналогії, навпаки, відразу тлумачить назву у примітці: «Перший напад Монголів-Москалів на Київ під Андрієм Боголюбським 1169р., другий напад на Монголів-Татарів під Батиєм 1240, третій напад большевиків в лютім 1918 р.» [Стрілець, ч. 6, 5 лют.: 6].

Хронотоп твору, Київ 1918 року переносить читача у час тривання російсько-української війни, зумовленої проголошенням УНР III Універсалом Центральної Ради від 7 листопада 1917 р., яка мала різні політично-інформаційні та військові перипетії (ультиматум 17 грудня 1917 року для УНР від Раднаркому Росії про допуск більшовицьких військ на південний фронт, введення тридцятитисячної армії Антонова-Овсієнка проти УНР, проголошення в Харкові 25 грудня 1917 року ще однієї УНР як федеративної частини Росії і через це продовження військової інтервенції). У відповідь на підступну і загрозливу політику більшовицької Росії щодо УНР Центральна рада 22 січня 1918 року IV Універсалом проголошує Україну незалежною державою. Більшовицькі війська розпочинають наступ на Київ, захоплюють місто 5 лютого.

Автор твору у різних епізодах дуже «намацально», рельєфно реконструює панорамну картину захоплення новітньою ордою, армією звірів золотого міста, осердя УНР: «Над золотим містом, снігом засипаним нависли темні хмари... В азіатських шапках, в обірваних, - захляпаних болотом одягах, з замазаними обличчями, озброєний, червоно-бородий натовп сунув поїд руїни «Золотих воріт»... Мов кровава лява, мов той сліпий бурун шпурного моря, неначе якась страшна не-свідома свого зла потвора сунула сліпа, як кожний натовп. Вони лізли в сторону Великої Підвальної та Володимирської вулиці...» [Стрілець, ч. 6, 5 лют.: 6].

I. Косинин виявляє власні громадянсько-політичні уподобання: він на боці УНР, проти большевизму і польської експансії на Україну. Ідейно твір цілком гармоніює із тематикою часопису Цікаво, що Іван Косинин – побратим В. Пачовського з часів «Молодої Музи», був автором ілюстрацій його збірки «Ладі й Марені – терновий огонь мій», живописець і графік, композитор, музикант, в житті якого немає факту участі у стрілецькому змазі, однак є факт роботи у департаменті іноземних справ за часів УНР. Відбув заслання у Сибіру як підданий Австро-Угорщини, звідки повернувся до Києва 1917 р. [Бірюльов]

Інші його твори - оповідання «Містер Гопкінс на Україні» [Стрілець, ч. 3, 17 січ.: 6–8; ч. 4, 22 січ.: 6–7], написане у Станіславі, 14 січня 1919 р. та «Берлінський газетник на Україні» [Стрілець, ч. 5, 29 січ.: 6–8] засвідчують, що твори написані в

результаті його власних спостережень українського життя в Києві та Наддніпрянщині і має автобіографічні штрихи. Оповідач – журналіст, який має змогу інтерв'ювати закордонних гостей України чи артист, який мріяв усе життя присвятити мистецтву. Однак його життєві інтереси насамперед пов'язані із державницькою реалізацією України, він зацікавлений в утвердженні УНР, загалом українського світу на українській землі. Важливими для нього є питання Берестейського миру, підписання якого 9 лютого 1918 року в Брест-Литовську врятувало Україну від поглинання більшовицькою Росією, оскільки «держави австро-німецького блоку (Німеччина, Туреччина, Болгарія і Австро-Угорщина) визнавали незалежність УНР» [Лук'янюк]. Берестейський мир не лише призвів до звільнення Києва від більшовиків, але і від «повного розгрому українських сил УНР у Першій російсько-українській війні» [Лук'янюк]. 3 березня 1918 року Росія була змушена підписати Брест-Литовський мирний договір із Німеччиною, за яким вона визнавала не лише незалежність УНР, але і прибалтійських країн, а також Польщі і Фінляндії.

Можна висновувати, що у «Стрільці» І. Косинин як автор фігурує не лише як колега редактора по мистецькому цеху і товариш, а як письменник, із власною громадянською позицією, який свідомо обирає зброю слова у війні, поділяючи бойові установки стрілецької войовничої генерації.

Уміщення у «Стрільці» кілька творів явно «не стрілецьких» авторів – Олександра Олеся, Івана Косинина, Михайла Обідного спонукує до літературознавчого перегляду їхніх силует з точки зору дотичності до фронтової преси, самоозначення в українського визвольному змазі 1914–1921 років.

Наприклад, у числі за 19 лютого 1919 року на першій сторінці вміщено поезію О.Олеся «О дивний мент, о дивний час!» [Стрелець, ч. 8, 19 лют.: 1]. Поезія засвідчує глибоку авторову пасіонарну перейнятність подіями українського історичного тогочасся. Особистість ліричного мовця включено у те велетенське національне «ми» під Божим оком здійснення справедливості, хоча автор і усвідомлює власну неprisутність у військових лавах: «О дивний мент! О дивний час! / Весь всесвіт дивиться на нас./ Сам бог над нами став, здається,/І чуть, як Боже серце б'ється.//

Сам Бог байдужість переміг /І на похмурих хмарах ліг, /І звідти стежить за полками,/ Готовий кинуть блискавками. // О дивний мент! О дивний час! /Нехай же він запалить вас /І вам сплете вінки лаврові /На полі чести, полі крові!» [Стрілець, ч. 8,19 лют.: 1]

Імення М. Обідного-Мочарського у «Стрільці» супроводжує два твори, поезію «Голгофта» та нарис «Ми поборемо (Фронтові вражіння)». Автор – сотник армії УНР, співзасновник літературно-мистецького товариства «Сонцесвіт» (Тарнів, 1921). У поезії «Голгофта» центральною є ідея українського страждального народу Христа у муках світової війни і боротьби за визволення, а поетичний хронотоп об'єктивно відповідає українському соціально-історичному: «В крові, сльозах, вінку терновім, /З обличчям повним тяжких мук, /Страждань, невимовних наруг, /Розіп'ясти мій край ведуть! //-Розіп'немо, кричить Москва. /-Розіп'немо, кричать ляхи, /-Розіп'немо, розіп'немо! /Кричать навколо вороги. // Сестриці, жони, матері, /Краси життя найкращий цвіте – /Слізьми гарячими обмийте /Святому страдникові кров! //Святине наша, рідний краю, /Лише тоді як всі поляжем // Через тіла забиті наші /Тебе до смерти поведуть!» [Стрілець, ч. 9, 26 лют.: 3]. Нарис «Ми поборемо (Фронтові вражіння)» – про специфіку польсько-української війни з точки зору галицького стрільця [Стрілець, ч. 12, 19 март: 4–5; ч. 13, 26 март: 4–6], Київ є центром особистої державницької історіософії автора : «О, всі в нашій групі збираються йти на Велику Україну і мріють про Київ...» [Стрілець, ч. 12, 19 март: 4].

Авторський стрілецький колектив реагує на зазначені політичні події літературними дописами із зазначенням без зазначень імені їхнього конкретного автора, уміщує твори, прислані із фронту, що були результатом колективної творчості, як от «Боевий марш (присланий з фронту)» [Стрілець, ч. 12, 19 марта: 1], у якому художня візія українсько-польської війни розгортається в координатах опозиції «свій-чужий», глобальної битви, означуваної мікродеталлями кервавїїх рік і тотального землетрусу: «...Ой гуде земля до Перемишля, / Течуть річки кервавїї / З Санча до Стрия!...» [Стрілець, ч. 12, 19 марта: 1].

Новинарські чи літературні публікації у часописі актуалізують імена авторів-стрільців М. Ірчана, Ю. Шкрумеляка, В. Гадзінського, П. Шекерика, М. Федюшки,

Р. Купчинського, спонукуючи детальніше приглянутись до названих постатей з урахуванням і таких дрібних біографічних штрихів. В репортажі із засідання Української Національної Ради про майбутню злуку ЗУНР і УНР згадано про участь в дискусії «поета гуцула з Чорногори, селянина Петра Шекерика» («Засідання Української Національної Ради») [Стрілець, ч. 2, 13 січ.: 5]. П. Шекерик – це Петро Шекерик-Доників, відомий діяч січового руху з Гуцульщини, учасник стрілецької армії, член радикальної партії. Сьогодні відомий його роман «Дідо Иванчик» та фольклористичний доробок, про поетичний - наразі немає жодних інших свідчень. У рубриці «Вісти зі Львова» [Стрілець, ч. 3, 17 січ.: 6] повідомлено про польські репресії щодо українців, зокрема арешт Р. Купчинського. У репортажі про дискусію щодо земельного питання в УНР та її Західній області, В. Пачовський називає серед її учасників М. Федюшку, критика із групи «Українська хата», а з 1914 року – вояка за Україну в австрійському війську, потім – у стрільцях УГА, ім'я якого О.Бабій власною працею вписав до пантеону січового стрілецтва як співробітника «Республіки», урядового часопису ЗУНР, а В. Гадзінського – як члена пресової квартири Начальної Команди і начальника філії Наддніпрянського інформаційного бюро [Стрілець, ч. 13, 26 марта: 2]

Володимир Гадзінський також присутній у часописі як автор. Тепер у літературознавстві його творчу постать відчитують у контексті футуристських художніх пошуків української поезії 1920–1930-х років – в антології «Українська авангардна поезія» (К., 2014) [Українська авангардна поезія] та в «Історії української літератури кінця ХІХ- початку ХХІ століття» Ю.Коваліва [Ковалів 2005]. Саме ці видання зазначають, що у В. Гадзінського за плечима було стрілецьке минуле, однак він чомусь пережив ідейну переміну і опинився у Москві, де підтримував лівацький напрям розвитку радянської літератури, і був у цій своїй поставі дуже продуктивний. Хоча науковці згадують про стрілецький етап його життя, що він «був добровольцем УСС» [Українська авангардна поезія: 221], у цій якості брав участь у Першій світовій війні [Ковалів 2005: 85], був у російському полоні [Українська авангардна поезія: 221].

Нещодавно вдалося з'ясувати, що В. Гадзінський співпрацював 1918 року із газетою «Будучина», новинарським виданням Пресової Квартири УСС, у якій

опублікував низку поетичних творів. В. Гадзінський був представлений у виданні найбільшою кількістю поезій («З власного мозку й крові...», «Пече груди мою...», «Камінь», «Брехня», «Сліпий», «Гордий», «Шукаю вас...», «Бою ся за Тебе»), схильний до філософської лірики, яка торкається найрізноманітніших тем буття (філософія мистецтва, філософія боротьби, осмислення екзистенційних станів людини). Експресивне мовлення, зіткнення глобальних і локальних образних «величин» у його поезії засвідчує поєднання символістської палітри із авангардистськими прийомами, а також герметичність.

Центральним концептом у полемічному дописі «Генерал Павленко» [Стрілець, ч. 29, 9 мая: 1]) Володимира Гадзінського постає концепт стрілецького лідера, оприявлений екзистенційно-військовим портретом начального коменданта УГА Михайла Омеляновича-Павленка, у семантичному полі історіософських значень якого – історичний внесок в ідею українського визволення Хмельницького, Мазепи і Дорошенка.

Допис Мирослава Ірчана «Степан Сміх хорунжий УСС» також розгортає тему поіменного пам'ятання стрілецької звитяги, прослави кожного стрілецького імені. Андрій Баб'юк, підхорунжий Легіону січових Стрільців увічнює пам'ять свого шкільного товариша. У посмертному портреті бойового побратима увиразнюються насамперед риси стрілецького характеру: абсолютної самопошви, стійкості, патріотизму до останнього подиху (Степан Сміх хорунжий УСС) [Стрілець, ч. 4, 22 січ.: 4]. У цей період в А. Баб'юка з'явиться псевдо «Мирослав Ірчан» [Джувага 2016].

Поетичний твір Юрія Шкрумеляка «У вольні дні» також покликаний до життя поточним політичним моментом, а саме сподіваннями на швидкий державницький розквіт України у зв'язку із подіями Паризької мирової конференції (1919–1920), на якій держави-учасники першої світової війни, врегульовували свої геополітичні стосунки. Історично значущі зміни в Україні автор потрактовує алегорично як пору весняного оновлення Велета-Дуба, що прокидається зі сну, як визволення братів із «тюрми півночі». Образні антитези «тюрма» - «вольний степ», «українська весна» – «північна тюрма», «тьма» – «сонце», «стони» – «вольний спів» увиразнюють ідею твору – історіософської веснянки: Україна струсить порох неволі і «...золотом листків весь світ здивує» («У вольні дні») [Стрілець, ч. 29, 9 мая: 3]

Таким чином можемо говорити лише про певні штрихи до літературного силуету стрілецького покоління у фронтівій газеті УГА «Стрілець» (січень-червень 1919р.) насамперед через те, що програма часопису як центрального органу ЗУНР була військово-політичною не передбачала літературного структурування темарію часопису. Імена стрілецьких авторів актуалізуються тут насамперед у новинарських дописах (П. Шекерика-Дониківа, М. Федюшки, Р. Купчинського, В. Гадзінського). М. Ірчан, Ю. Шкрумеляк, В. Гадзінський репрезентовані у виданні як автори.

Тематично, ідейно усі художні публікації ідуть в контексті перипетій тогочасних історичних подій, особливо глобальної події Акту Злуки 22 січня 1919 р. і боротьби із російською інтервенцією в Україну, окреслення координат українського простору в омріяній цілісній державі «Україна».

Життєва і творча постава Василя Пачовського у газеті «Стрілець», зокрема його діяльна участь у його створенні і розвитку, висловлене у ньому генераційне кредо суттєво доповняють його літературний портрет молодомузівця і громадянина етапом приналежності до стрілецької генерації, із повним сприйняттям поколінневих цінностей. Завдяки життєтворчому прикладу Василя Пачовського можна говорити про розширення меж стрілецької генерації, розуміючи, що внутрішня екзистенційно-світоглядна мотивація є рушієм поколінневого ідентифікування особистості.

Поява у «Стрільці» творів виразно «не стрілецьких» авторів – Івана Косинина, Олександра Олеся, Михайла Обідного спонукує до літературознавчого перегляду їхніх силует з точки зору дотичності до фронтівій преси та українського визвольного змагу 1914–1921 років.

У перспективі – дослідження і контенту часопису «Український стрілець» та й інших армійських стрілецьких видань та творчого доробку їхньої стрілецької автури.

ЛІТЕРАТУРА

Бірюльов, Ю.О. Косинін Іван Федорович // Енциклопедія сучасної України: URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=3796.

- Вовк, Н. *Пресові видання Української Галицької Армії: основні тематичні аспекти та жанрові особливості*, «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія : Історія», 2013, вип. 1, ч. 1, с. 167–171.
- Горевалов, С.І. *Українське військо та його преса на завершальному етапі визвольних змагань (1919–1920)*, «Збірник праць НДЦ періодики», Львів 1998, Вип. V, с. 199–207.
- Джувага, В. *Мирослав Ірчан – січовий стрілець і радянський поет* // Історична правда, 26 травня 2016, URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/14/45777>.
- Животко, А. *Преса Українських січових стрільців (УСС)* // Животко А. Історія української преси, Київ 1999, с. 251–252.
- Ільницький, М. М. *Від «Молодої Музи» до «Празької школи»: Поет Національної ідеї (Василь Пачовський)* // Ільницький М. М. На перехрестях віку: У трьох кн., Кн. III, Київ 2009, с. 301–320.
- Ковалів Ю. *Історія української літератури кінця ХХ – початку ХХІ ст.: У 10 т., Т. 4 : У сподіваннях і трагічних зламах*, Київ 2015.
- Коринт, Б. *Військова преса УСС*, «Вісті комбатанта», 1962, № 1: URL: <http://kombata-ingwar.blogspot.com/2008/11/blog-post.html>.
- Кривошея, Г.П. *Українська військова преса: у пошуках витоків* // Електронна бібліотека Інституту журналістики, URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1183>.
- Крупський, І. *Українська журналістика періоду першої світової війни і розпаду Російської та Австро-Угорської імперій. Творення самостійної української держав* // Крупський І. Національно-патріотична журналістика України (II половина ХІХ – перша чверть ХХ століття), Львів 1995, с. 106–112.
- Лазарович, М. *Література та видавництво* // Лазарович М. Культурно-просвітницька діяльність Українських Січових Стрільців у роки першої світової війни URL: http://kalusz.io.ua/s190685/mikola_lazarovich_kulturno-prosvitnicka_diyalnist_ukraenskih_sichovih_strilciv_u_roki_pershoe_svitovoe_viyuni.
- Лук'янюк, В. *Цей день в історії: 9 лютого 1918 року*, URL: <http://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/tm.pl?Month=02&Day=09&a=P>.
- Сегеда С. *Інформаційні жанри в періодичних виданнях Української Галицької Армії (на прикладі газети «Стрілець»)*, «Збірник праць КВГІ», 1999, № 3 (10), с. 66–71.
- Сегеда, С.П. *Формування типу військового видання в процесі українського державотворення 1917–1920 р.р. (за матеріалами часопису «Стрілець»): автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ 1999.
- Сніцарчук, Л.В. *Українська сатирично-гумористична преса Галичини 20–30-х рр. ХХ ст.: історико-функціональний аспект та інтерпретаційні особливості*, Львів 2001.
- Стрілець: часопис для українського війська, Тернопіль – Станиславів – Стрий, 1919.

«Стрілець» // Енциклопедія українознавства: У 10 т., за ред. В. Кубійовича, п. 8, Париж – Нью-Йорк 1976, с. 3073.

Українська авангардна поезія (1910–1930-ті роки), упор. О. Коцарев, Ю. Стахівська, передм. О. Ільницького, Київ 2014.

Футулуйчук, В. *Армійська преса* // Футулуйчук В. Українська Галицька армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920 рр.), URL: <http://ruthenia.info/txt/futuluichukv/uga/09.html>.

Хімяк, О. *Роль преси в українському національно-визвольному русі (1914–1919)* «Вісник Національного університету „Львівська політехніка”», 2013, № 752: Держава та армія, с. 67–73.

АНТИНОМИИ ГЛАВЫ «ПОП» В ПОЭМЕ Н. А. НЕКРАСОВА «КОМУ НА РУСИ ЖИТЬ ХОРОШО»*

Ольга Богданова

доктор филологических наук, профессор, Российский государственный
педагогический университет им. А. И. Герцена, РОССИЯ

Сергей Некрасов

доктор филологических наук, профессор, директор Всероссийского музея
А. С. Пушкина (филиал Мемориальный музей-квартира Н. А. Некрасова),
РОССИЯ

DOI 10.25128/2304-1222.19.49.02

The article analyzes the poem by N.A. Nekrasov "To whom in Russia live well", its first chapters – "Pop". In the course of the analysis, the authors compare the canonical text of the chapter "Pop" with draft manuscripts, notes, additions to show how radically changed the point of view of Nekrasov on the depicted character. The work shows that the basis of the first version of the image of the priest (pop) was not folklore, as is traditionally considered, but mainly the legendary letter of V.G. Belinsky to Gogol, which when compared with the text of the Nekrasov's poem reveals a literal (literalist) similarity. However, as shown in the work, a stable and independent point of view on the created image of pop Nekrasov had not, he was under the influence of one ideological associate, then another. Thus, the article demonstrates that the final image of pop was formed under the influence of another idol, N.A. Dobrolyubov, "popov's son", who helped Nekrasov correct the final character of the hero of the chapter "Pop". The article concludes that the early pseudonym of Nekrasov – Perepel'sky – and in the work on "To whom in Russia to live well" continues to be invisibly present and finds its semantic motivation.

Key words: *Russian literature of XIX century, N.A. Nekrasov, the poem "To whom in Russia to live well", the author's position, ideological dualism, axiological instability.*

У статті аналізується поема Н.А. Некрасова «Кому на Русі жити добре», зокрема глава «Піп». У ході аналізу зіставляється канонічний текст глави з чорновими рукописами і нотатками, щоб показати, як кардинально змінювалася точка зору Некрасова на головний персонаж. Установлено, що основою першого варіанту образу попа в розділі став не фольклор, як прийнято вважати, а легендарний лист В.Г. Белінського до Н.В. Гоголю, яке при зіставленні з текстом некрасовської поеми виявляє буквальну (буквалістську) схожість. Проте, на думку авторів статті, стійкої і самостійної точки зору на створюваний образ попа у Некрасова не було. У статті продемонстровано, що остаточний образ попа склався під впливом уже іншого кумира, Н.А. Добролюбова, «попівського сина», який, як видно з тексту, допоміг Некрасову скорегувати остаточний характер героя розділу «Піп». Автори

---

* Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта № 20-012-00272 «Н. А. Некрасов: pro et contra. Личность, деятельность, творческое наследие Некрасова в оценках отечественных мыслителей и исследователей».

статті доходять висновку, що ранній псевдонім Некрасова – Перепельский – і в роботі над «Кому на Русі жити добре» продовжував незримо бути присутнім і знаходить своє семантичне підтвердження.

Ключові слова: російська література XIX століття, М.О. Некрасов, поема «Кому на Русі жити добре», авторська позиція, ідейні антинорми, аксіологічна нестійкість.

Artykuł analizuje poemat N. Niekrasowa *Komu się na Rusi dobrze dzieje*, w szczególności rozdział “Pop”. Analiza porównuje kanoniczny tekst rozdziału z rękopisami i notatkami, aby ukazać, jak radykalnie zmienił się pogląd Niekrasowa na tytułową postać. Ustalono, że podstawą pierwszego wariantu wizerunku Popa w rozdziale nie był folklor, jak się powszechnie uważa, ale legendarny list W. Bielinskiego do N. Gogola, który w porównaniu z tekstem niekrasowskiego poematu ujawnia dosłowne (identyczne) podobieństwo. Jednak w myśl autorów artykułu nie było stabilnego i niezależnego punktu widzenia na tworzony obraz Popa Niekrasowa. Artykuł wykazał, że ostateczny obraz Popa powstał pod wpływem innego idola, N. Dobrolubowa, “syna Popa”, który, jak widać w tekście, pomógł Niekrasowu skorygować ostateczną postać bohatera rozdziału “Pop”. Stwierdza się, że wczesny pseudonim Niekrasowa – Perepeliski – w pracy nad *Komu się na Rusi dobrze dzieje* nadal był zaznaczał swoją obecność i odnajdywał swoje semantyczne potwierdzenie.

Słowa kluczowe: literatura rosyjska XIX wieku, N. Niekrasow, poemat *Komu się na Rusi dobrze dzieje*, pozycja autorska, antynomia ideowa, niestabilność aksjologiczna.

Актуальность исследования

Поэма Н. А. Некрасова «Кому на Руси жить хорошо» (1863–1877), созданная уже более полутора веков назад, многоаспектно изученная и проанализированная, как ни странно, до настоящего времени приоткрывает сокрытые ракурсы исследования, дает материал для новых научных изысканий.

Постановка проблемы

Названная «эпопеей современной крестьянской жизни» [Некрасов 1982: 601], поэма Некрасова, кажется, емко и многогранно охватывает все стороны российской действительности пореформенной поры. Между тем возникает сомнение: действительно ли поэтическое творение Некрасова обретает размах эпический и не просматривается ли в нем отчетливая демотическая тенденциозность? Не выглядит ли изображение российской действительности односторонним¹ и необъективным,

---

¹ Об «однобокости» изображения российской действительности («преимущественно “ненарядной” ее стороны») исследователи говорили неоднократно (см. работы В. А. Кошелева [Кошелев 1999],

тенденциозным и дихотомичным? Именно эта проблема и ставится в центр проводимого исследования.

Методология

В основе анализа поэмы лежит синтез основополагающих методов и принципов научного исследования, среди которых историко-типологический, сравнительно-сопоставительный, биографический, формально-структурный принципы и подходы в их тесной взаимосвязи и дополнительности.

Аналитическая часть

С одной стороны, замысел поэмы Некрасова, в которой герои-странники отправляются в дальнейшее путешествие в поисках ответа на вопрос «Кому живется счастливо, вольготно на Руси?», несомненно, масштабен и уже в исходной интенции эпичен. Главный вопрос, который ставят перед собой герои, обширен и всеобщ: *кому...* Между тем сразу возникает дилемма: почему пытливыми персонажами, ищущими истину, у Некрасова оказываются крестьяне, герои малоопытные, необразованные, как определено в самой поэме – далеко не умные. Например, о Луке: «Лука – мужик присадистый / С широкой бородищею, / Упрям, речист и *глуп*» [Некрасов 1982: 17]. И позже о нем же – «дубина деревенская» [там же: 25].

Социальный статус героев существенно локализует (сужает) эпический ракурс поэтического обозрения, тем более что центральные персонажи поэмы оказываются выходцами из бедных и скудных деревень – «Подтянутой губернии, / Уезда Терпигорева, / Пустопорожней волости, / Из смежных деревень: / Заплатава, Дырявина, / Разутова, Знобишина, / Горелова, Неелова – / Неурожайка тож» [там же: 5]. Ономазиологически значимые – «говорящие» – имена сёл заставляют предположить, что представление о счастье «крестьян-лапотников» [там же: 16] сконцентрировано вокруг проблем житейского достатка, а точнее *богатства*, или «*богачества*» [там же: 22], как звучит в поэме. Неслучайно, желая знать, кому живется счастливо на Руси, герои-крестьяне сразу и уверенно называют

Л. А. Евстигнеевой [Евстигнеева 1971], Ю. И. Красносельской [Красносельская 2016] и др.), но, как правило, опускали аксиологическую составляющую этого наблюдения.

представителей состоятельных слоев общества – «Роман сказал: помещику, / Демьян сказал: чиновнику, / Лука сказал: попу. / Купчине толстопузому! – / Сказали братья Губины, / Иван и Митродор. / Старик Пахом потужился / И молвил, в землю гляючи: / Вельможному боярину, / Министру государеву. / А Пров сказал: царю...» [там же: 5]. Задуманная и создаваемая в первые годы после отмены крепостного права поэма о народной жизни оказывается исходно ориентирована на господ, а не на крестьян, только что получивших волю, хотя применительно к последним именно таковая установка – «живется *вольно/вольготно*» – была бы эпична по размаху. То есть философский вопрос «кому живется счастливо...», масштабно заявленный на титульном уровне, уже на этапе завязки поэмы стремительно сворачивается в тенденциозный ракурс, ориентированный на социальное неравенство: крестьяне ↔ господа. Народ, только что получивший долгожданную свободу, исходно оказывается вне пределов авторского поэтического исследования, его герои из низов а priori признаются несчастными.

Условность и раздифференцированность сюжетной установки вскоре обостряется парадоксом – из текста поэмы становится ясно, что на самом деле герои-странники – не бедняки, а вполне зажиточные крестьяне, «мужики степенные» [там же: 17]. Повествователь сообщает о героях, что «По делу всяк по своему / До полдня вышел из дому: / Тот путь держал до кузницы, / Тот шел в село Иваньково / Позвать отца Прокофия / Ребенка окрестить. / Пахом соты медовые / Нес на базар в Великое, / А два братана Губины / Так просто с недоуздочком / Ловить коня упрямого / В свое же стадо шли» [там же: 6]. Иными словами, у каждого из персонажей есть собственный достаток, будь то пасека Пахома, дающая мед, несомый на базар, или «свое же» лошадиное стадо братьев Губиных. У кого-то из них есть дела в кузнице, кого-то заботит празднество крещения. И если так обстоят дела в деревнях Заплатове, Дырявине, Разутове, Знобишине, Горелове, Неелове и Неурожайке, то, можно предположить, в селах Иваньково, Великое, Кузьминское, куда направляются странники, дела должны идти еще лучше.

По ходу сюжетного развития отойдя от своих деревень «верст <на> тридцать» [там же: 7], спорящие крестьяне-герои «сваливают» собственную оплошность «на лешего» [там же] и устраиваются на ночлег в лесу. Примечательно, что и в данной ситуации герои не голодают и не бедствуют: «Зажгли костер, сложилися, / За

водкой двое сбежали, / А прочие покудова / Стаканчик изготовили, / Бересты понадрав» [там же]. И уже вскоре: «Приспела <...> водочка, / Приспела и закусочка – / Пируют мужички!» [там же]. В подобной ситуации назвать героев несчастными вряд ли представляется возможным, особенно на фоне того, что вскоре они сказочным образом обретут скатерть-самобранку и будут благополучно и счастливо – без забот о еде и «одеже» [там же: 13], без дум о работе и семье – продолжать свое бесконечное (в прямом смысле – *неоконченное*) странствие.

Созданная в ориентации на устное народное поэтическое творчество, густо пронизанная устойчивыми мотивами, поэма Некрасова сочетает в себе собственно литературные и фольклорные стратегии, совмещает приемы художественной литературы и народного творчества. И – в традиции фольклорной и литературной – первая глава, где крестьяне-странники встречаются с одним из претендентов на звание счастливца – с попом, открывается пейзажем, картиной русских просторов. «Широкая дороженька, / Березками обставлена, / Далеко протянулася, / Песчана и глуха. / По сторонам дороженьки / Идут холмы пологие / С полями, с сенокосами...» [там же: 15].

Время, которое изображает Некрасов, – весна: «подходит месяц май» [там же: 16]. Традиционно лексемы «весна» и «май» появляются в литературе (и в фольклоре) в контексте мотивов, связанных с пробуждением природы, оживлением жизни, с ожиданием начала счастливой солнечной поры. Однако Некрасов «нарушает» традицию и, согласно своему «горестному» замыслу, прием природно-психологического параллелизма использует для нагнетания бедственной атмосферы, создает пейзаж убогий, холодный, печальный. «Но вы, поля весенние! / На ваши всходы бедные / Невесело глядеть! / <...> / Поля совсем затоплены, / Навоз возить – дороги нет...» [там же]. Очевидно, что столь неприветливой могла быть весна в год путешествия героев. Однако Некрасов не ограничивается печальным зрелищем природных явлений, воли Божией – на его героев наводит грустные мысли и вид крестьянских строений. «Нелюбо и на старые, / Больней того на новые / Деревни им глядеть. / Ой избы, избы новые! / Нарядны вы, да строит вас / Не лишняя копеечка, / А кровная беда!..» [там же].

Понятна печаль лирического повествователя-нарратора, лицезреющего убогие и покосившиеся домишки гоголевских поместий Манилова или Плюшкина.

Отчего же так нелюбо и больно смотреть некрасовским персонажам на новые нарядные дома и деревни? Зачем Некрасов столь однозначно связывает появление новых изб с пожаром или иным бедствием? См. в одном из вариантов текста: «Ой вы! пожары лютые / Что вы пустили на вет<ер> / Крестьянского труда...» [там же: 259]. Но очевидно, что Некрасову важна тенденция – он исходно намерен показать убогость и нищету жизни русского крестьянина, и потому повествователь и герои безапелляционно отмечают иную мотивацию нарядности и новизны деревень, не иначе как по причине пожара или иного несчастья. Именно на таком фоне выразительнее и пропагандичнее могла быть выписана и акцентирована встреча героев-странников со священником, у которого в хоромах, по словам Луки, «малина – не житье»: «Попы живут по-княжески. / Идут под небо самое / Поповы терема, / Гудит попова вотчина – / Колокола горластые – / На целый божий мир. / <...> / Попова каша – с маслицем, / Попов пирог – с начинкою, / Поповы щи – с сметком! / Жена попова толстая, / Попова дочка белая, / Попова лошадь жирная, / Пчела попова сытая, / Как колокол гудет!» [там же: 25–26]. Антитеза «народ ↔ поп» формируется Некрасовым исходно.

Как известно, главу «Поп» писатель перерабатывал несколько раз. В комментарии к главе в Собрании сочинений Некрасова значится: «При доработке главы из прежней рукописи был вынут двойной лист с началом текста и заменен двумя вставочными листами. При этом в характеристике попа добавлены строки, подчеркнувшие его совестливость, озабоченность крестьянскими нуждами и непричастность к взяткам с раскольников. В рассказе попа исключен отрывок, в котором он сетовал на упадок религиозного чувства в народе и отсутствие “рвения” к православию» [там же: 621]. Если воспользоваться приемом «обратного хода», то можно «реконструировать» первоначальный вариант главы. В ней (как очевидно) поп был без совести, не был озабочен крестьянскими нуждами, был причастен к взяткам с раскольников, сетовал на упадок религиозного чувства в народе. В подобной интерпретации образ попа выглядел сатирически-лубочным, сниженным – зловещим, лукавым, безнравственным и бесчестным. Едва ли не в духе желчных сатир М. Е. Салтыкова-Щедрина. Однако либо собственное творческое чувство меры Некрасова, либо советы первых слушателей главы, посвященной счастью

церковнослужителя, приводят к тому, что глава «Поп» перерабатывается, и образ святого отца получает иные коннотации.

Поп первым среди героев поэмы «Кому на Руси жить хорошо» отчетливо формулирует представление о счастье, каким видит его сам и каковым счастье представляется мужикам: «– В чем счастье, по-вашему? / *Покой, богатство, честь* – / Не так ли, други милые? – / Они <крестьяне> сказали: “Так”» [там же: 19, выд. нами. – *О. Б., С. Н.*]. Формула счастья выведена, и она кажется абсолютной – принимается представителями разных социальных слоев (условно – счастливых и несчастных). Однако из рассказа попа становится очевидным, что покоя у «счастливого» героя нет: «Болящий, умирающий, / Рождающийся в мир / Не избирают времени: / В жнитво и в сенокос, / В глухую ночь осеннюю, / Зимой, в морозы лютые, / И в половодье вешнее – / Иди – куда зовут!» [там же].

Можно было бы снисходительно-недоверчиво отнестись к этим жалобам священника на трудности и непокой, однако сходные сетования обнаруживает и переписка (откровенные признания в частных письмах) абсолютно авторитетного врача и писателя – А. П. Чехова. Доктор Чехов (как известно, профессии священника и врача в чем-то близки) в период разгула эпидемии холеры в центральной России писал своему другу и издателю А. С. Суворину в Петербург: «Я одинок, ибо <...> работа, требующая постоянных разъездов, разговоров и мелких хлопот, утомительна для меня...» (1 августа 1892 г. [Чехов 1979]). В следующем письме он снова признавался: «Душа моя утомлена. <...> Не принадлежать себе, вздрагивать по ночам от собачьего лая и стука в ворота, ездить на отвратительных лошадях по неведомым дорогам и читать только про холеру и ждать только холеры и в то же время быть совершенно равнодушным к сей болезни и к тем людям, которым служишь, – это, сударь мой, такая крошка, от которой не поздоровится» (16 августа 1892 г. [Чехов 1979]). Вряд ли можно всерьез упрекнуть Чехова в равнодушии к больным и нуждающимся, к *человеку*, но и ему (самоотверженному врачу и тонкому писателю-психологу) не были чужды усталость и раздражение, тоска и даже злость на постоянный непокой, требующий немедленного выезда «куда зовут».

Более того, «переработанный» некрасовский поп, герой второй редакции главы, привносит в свой рассказ моральную составляющую – с усталости

физической перенося акцент на «боль душевную»: «Не верьте, православные, / <...> / Нет сердца, выносящего / Без некоего трепета / Предсмертное хрипение, / Надгробное рыдание, / Сиротскую печаль!» [Некрасов 1982: 20].

Не менее пронзительно звучит и рассказ священника о том, как он вынужден брать крестьянские медяки за потребу: «Страшна семья крестьянская / В тот час, как ей приходится / Кормильца потерять! / Напутствуешь усопшего / И поддержать в оставшихся / По мере сил стараешься / Дух бодр! А тут к тебе / Старуха, мать покойника, / Глядь, тянется с костлявою, / Мозолистой рукой. / Душа переверотится, / Как звякнут в этой рученьке / Два медных пятака!..» [там же: 25]. Рассказчик делает акцент на нравственном аспекте службы – «душа переверотится...»

Процитированные слова укрепляют в сочувствии к доле попа, актуализируют в его образе человеческие, нравственные слагаемые. Тем более несправедливыми и скабрёзными выглядят обвинения (шутки?), которыми сопровождает попов простой народ. «← Скажите, православные, / Кого вы называете / Породой жеребьячьей? / <...> / – С кем встречи вы боитесь, / Идя путем-дорогою? / <...> / – О ком слагаете / Вы сказки балагурные, / И песни непристойные, / И всякую хулу?.. / <...> / Кому вдогон, как мерину, / Кричите: го-го-го?..» [там же: 20–21].

Счастье «почета», который должен был заслужи(ва)ть священник, оказывается дискредитированным. И, кажется, Некрасов в подобном отношении к попам опирается на фольклор, на народно-поэтическое творчество, на сатирические сказки и балаганные вертепы, немилосердно осмеивающие жадных, хитрых, завистливых и глупых церковнослужителей. Даже само слово «поп», используемое Некрасовым в тексте поэмы, имеет очевидную эмоционально-стилевую окраску, выполняет функцию не столько номинативную, сколько оценочную: именно так именуют священников в сатирических народных сказках, прибаутках, пословицах и поговорках. Заметим, что в одном из ранних вариантов главы *поп* у Некрасова назывался *священником*. Но в окончательном варианте произошла замена: «Каков покой [*священнику?*] / Каков покой *попу?*» [там же: 261, строки 544а и 544б]. При этом в окончательном тексте герои-путники, непосредственно обращаясь к попу, используют (кажется) уважительную форму диалогического общения: персонажи-странники обращаются к нему «честной

отец» [там же: 18]. Обратим внимание, не «*святой* отец», что было бы более традиционным и каноничным, но «честной», используя эпитет фразеологически прочно прикрепленный к другому слову – честной народ. Подобная характеристическая переподстановка семантически значима – Некрасов намеренно отказывается от почтительной формы обращения к священнику, настойчиво отдаваясь вырисовываемой тенденции.

Среди народных сказок (в том числе в сборнике А. Н. Афанасьева, 1855–1863) действительно можно найти много примеров негативной аксиологии в отношении к служителям церкви. Уже только по названиям сказок легко констатировать негативный ракурс отношения простого народа к попам: «Жадный поп», «Как поп быка украл», «Как поп работников морил», «Поп теленка родил» и мн. др. Однако наблюдения показывают, что образ попа в первоначальном варианте поэмы Некрасова был спровоцирован не фольклорными текстами Даля или Афанасьева, но непосредственно вырос из мнения учителя и наставника поэта – В. Г. Белинского. Надо полагать, что в течение долгого времени выполняя обязанности секретаря «неистового Виссариона», Некрасов должен был хорошо усвоить суждения критика, детально знать и помнить его переписку. Так, если обратиться к открытому письму Белинского к Гоголю из Зальцбрунна от 3(15) июля 1847 года, то обращает на себя внимание удивительное сходство, даже лексическая близость суждений Белинского и той поповой характерологии, которую предлагает поэт.

Из письма Белинского Гоголю: «Про кого русский народ рассказывает похабную сказку? Про попа, попадю, попову дочь и попова работника. Кого русский народ называет: дурья порода, колуханы, жеребцы? – Попов. Не есть ли поп на Руси, для всех русских, представитель обжорства, скупости, низкопоклонничества, бесстыдства? И будто всего этого Вы не знаете? Странно! По-Вашему, русский народ – самый религиозный в мире: ложь! Основа религиозности есть пиэтизм, благоговение, страх божий. А русский человек произносит имя божие, почесывая себе задницу. Он говорит об образе: годится – молиться, не годится – горшки покрывать. Приглядитесь пристальнее, и Вы увидите, что это по натуре своей глубоко атеистический народ. В нем еще много суеверия, но нет и следа религиозности. Суеверие проходит с успехами

цивилизации; но религиозность часто уживается и с ними: живой пример Франция, где и теперь много искренних, фанатических католиков между людьми просвещенными и образованными и где многие, отложившись от христианства, всё еще упорно стоят за какого-то бога. Русский народ не таков: мистическая экзальтация вовсе не в его натуре; у него слишком много для этого здравого смысла, ясности и положительности в уме; и вот в этом-то, может быть, и заключается огромность исторических судеб его в будущем. Религиозность не привилась в нем даже к духовенству; ибо несколько отдельных, исключительных личностей, отличавшихся тихой, холодной, аскетической созерцательностью – ничего не доказывают. Большинство же нашего духовенства всегда отличалось только толстыми брюхами, теологическим педантизмом да диким невежеством. Его грех обвинить в религиозной нетерпимости и фанатизме; его скорее можно похвалить за образцовый индифферентизм в деле веры. Религиозность проявилась у нас только в раскольнических сектах, столь противоположных, по духу своему, массе народа и столь ничтожных перед нею числительно» [Белинский 1936].

В приведенной большой цитате много примечательного. Структурно-стилевая риторика Белинского – «Про кого русский народ рассказывает *похабную сказку?* <...> Кого русский народ называет: дурья порода, колуханы, *жеребцы?*» – очень напоминает повествовательную стратегию Некрасова и напрямую проецируется на нее. Ср.: «Кого вы называете / *Породой жеребьячьей?*» или «О ком слагаете / *Вы сказки балагурные, / И песни непристойные, / И всякую хулу?..*»

В комментариях к главе «Поп» исследователями-некрасоведами специально оговаривается то обстоятельство, что строка «Кому вдогон, как мерину, / Кричите: го-го-го?» была особенно важна для Некрасова. По наблюдениям текстологов, поэт переносил ее с одного листа рукописи на другой: «В главе “Поп” он <Некрасов> смягчил строки о бранно-пренебрежительной кличке, которой народ честит духовенство (“Кому вдогон, как мерину, Кричите: го-го-го?..”), хотя, *видимо, дорожил ими*, так как трижды вписывал их в рукопись, подыскивая подходящее место» [Некрасов 1982: 624–625; выд. нами. – О. Б., С. Н.]. Столь «дорогими» эти строки для Некрасова, несомненно, были потому, что для осведомленных современников они стали прямым указанием на Белинского, на апелляцию к его знаменитому гоголевскому письму.

В опоре на письмо Белинского и его характеристику священства можно еще образнее представить себе, каким был поп Некрасова в первой редакции поэмы. Попы «по Белинскому» действительно охарактеризованы как *бессовестные, не озабоченные крестьянскими нуждами, сетующими на упадок религиозного чувства*. И что не менее репрезентативно – вслед за Белинским некрасовский поп обращается к мотиву *раскольничества*: «Потом статья... раскольники... / Не грешен, не жилися я / С раскольников ничем. / По счастью, нужды не было: / В моем приходе числится / Живущих в православии / Две трети прихожан. / А есть такие волости, / Где сплошь почти раскольники, / Так тут как быть попу?» [там же: 23]. Как помним, цитируемый Белинский не только поминает раскольников, но и указывает на их численную «ничтожность». Совпадения буквальные.

То есть без дополнительных текстологических изысканий можно с уверенностью констатировать, что Некрасов при создании образа попа, несомненно, опирался на ставшее легендарным письмо Белинского – в большей мере следуя ему в первой редакции главы, но сохраняя стилевую близость и во второй². Некрасов в данном случае, с одной стороны, эксплуатирует освоенную им еще в начале творческого пути стратегию подражания и следования чужой мысли (не случаен псевдоним, которым пользовался начинающий поэт, – Перепельский), с другой – поэт акцентированно подчеркивает солидарность и созвучие взглядам учителя-наставника. Другое дело, что ко времени начала работы над поэмой «Кому на Руси жить хорошо» Белинский уже ушел из жизни, и при создании второй редакции главы «Поп» Некрасов мог находиться под влиянием иных суждений и мнений авторитетных современников (на наш взгляд, речь должна идти не о самоцензуре, как полагают составители комментария к Собранию сочинений [см.: там же: 621, 624–625], но о влиянии кого-то из некрасовского окружения). И этим авторитетом в период работы над главой мог быть, прежде всего, *поповский сын* Н. А. Добролюбов, со второй половины 1850-х годов плотно сотрудничавший в некрасовской редакции, не по книгам знавший тяготы жизни духовенства и к тому моменту уже пользовавшийся уважением работодателя и единомышленника-

---

² На связь главы «Поп» с письмом Белинского указывал современник Некрасова Н. И. Барсов: «„Поп“ поэмы буквально повторяет те прозвища, какие, по словам критика, усвоит священнику народ» [Н. Б. 1874: 494].

издателя. Это только гипотеза – но как бы то ни было, образ попа был скорректирован поэтом и в характере героя были актуализированы более объективные (реалистичные) черты.

В целом получившийся «натуралистичным» (в духе «натуральной школы») образ попа у Некрасова в какой-то момент развития сюжетной линии насыщается избыточными чертами «демократа». Из стана условных противников крестьян («счастливец») герой-поп неожиданным образом оказывается в стане (почти) их союзников и исповедует убеждения далеко не поповские, не господские, не богаческие. Так, в комментариях к главе «Поп» исследователи приводят реплику героя-попа: «Так вот друзья любезные / Каков почет священнику / В крестьянстве. А помещики... / Да вы их сами знаете, / Что много толковать!» [там же: 264, выд. нами. – О. Б., С. Н.] – священник как будто бы выказывает осуждение помещикам. Поп оказывается едва ли не в положении угнетаемых крестьян – и ему милость господская достается «недешево».

Очевидно, что подобный демотический пафос объективно должен был быть чуждым речи священника. И в окончательном варианте эти строки о недовольстве попа помещиками Некрасовым изъяты, их место заняло сочувствие, которое герой выражает бывшему помещицкому укладу и всему строю поместной жизни: «Хоть часто крутонравные, / Однако доброхотные / <...> Ой холеные косточки / Российские, дворянские! / Где вы не позакопаны? / В какой земле вас нет?» [там же: 23].

Готовность Некрасова поменять *плюс* на *минус* (и наоборот) примечательна и любопытна – эта поэтическая легкость свидетельствует о том, что при создании образа героя поэт следовал не собственным прочным убеждениям, но потворствовал толпе или (как справедливо утверждает М. С. Макеев [Макеев 2017]) заботился о коммерческой успешности поэмы. Образ попа раз от раза меняет у Некрасова аксиологический ракурс, демонстрируя поверхностность «убеждений» поэта.

Подобно тому, как повествователь глазами героев-крестьян видит вокруг них только запустение и бедность, так и поп почти *бытийно* сокрушается по поводу неурожаев. Особенность его суждений такова, что (как и в представлении крестьян, созданных Некрасовым) какими бы ни были погода, земли, урожай, новые дома,

деревни – *всё плохо*. «Угоды наши скудные, / Пески, болота, мхи, / Скотинка ходит впроголодь, / Родится хлеб сам-друг, / А если и раздобрится / Сыра земля-кормилица, / Так *новая беда*: / Деваться с хлебом некуда! / Припрет нужда, продашь его / За сущую безделицу, / А там – неурожай! / Тогда плати втридорога, / Скотинку продавай» [Некрасов 1982: 24]. Как у крестьян из «Пролога» майские солнечные дни, полевые всходы, новые избы не вызывают отрадного чувства, так и в представлении некрасовского попа плох неурожай, но плох и избыток урожая.

Вывод.

Иными словами – герои Некрасова (и богатые, и бедные) видят окружающую их жизнь *однобоко*, сознательно нагнетая впечатления горя и нужды, которые должны неизменно (с точки зрения поэта-демократа, революционера-народника) сопровождать российское крестьянство. «Деревни наши бедные, / А в них крестьяне хворые / <...> / Господь прибавь им сил!» [Некрасов 1982: 24–25]. В итоге объективной эпической картины у Некрасова не возникает – субъективная тенденция доминирует. Ни рассказ попа, ни комментарии крестьян-странников не могут приблизить к ответу на вопрос «Кому живется весело, вольготно на Руси...»: поэт столь стремительно меняет аксиологию характеров, что в итоге исчезает глубина видения проблемы, намечается уход от ответа, эксплицируется философская «гибкость» в разрешении дилеммы. Эпический размах, замысленный поэтом при создании поэмы о народе, уже в Прологе и в первой главе «Поп» дискредитируется нарушением законов реалистического письма, ослабляется односторонностью авторской тенденции, нацеленностью на отчетливо социологизированный ракурс осмысления народной жизни. Как *неустойчивы* образы героев-крестьян (Вступление), так *гибок* и образ попа (глава «Поп») – подвижность аксиологических ракурсов эксплицирует (выдает) *вторичность* авторской (некрасовской) позиции, уход от реальных проблем действительной жизни, зависимость поэта от далеко не эпических интенций.

ЛИТЕРАТУРА

Белинский, В. Г. Письмо к Гоголю, Москва 1936. URL: az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_3890.shtml (08.12.2019).

- Евстигнеева, Л. А. *Спорные вопросы изучения поэмы Некрасова «Кому на Руси жить хорошо»* // Н. А. Некрасов и русская литература, Москва 1971.
- Кошелев, В. А. «Кому на Руси жить хорошо»: о великой поэме и вечной проблеме, Великий Новгород 1999.
- Красносельская, Ю. И. *Стоит ли искать «ключи от счастья»? (Об источниках и смыслах одного мотива у Некрасова и Салтыкова-Щедрина)*, «Карабиха: историко-литературный сборник», 2016, № 9, с. 127–139.
- Макеев, М. С. Николай Некрасов, Москва 2017.
- Н. Б. (Н. И. Барсов), *Мнения и отзывы нашей светской литературы о русском духовенстве*, «Христианское чтение», 1874, март, с. 494.
- Некрасов, Н. А. *Собрание сочинений: в 15 т., т. 5. Кому на Руси жить хорошо*, Ленинград 1982.
- Чехов, А. П. *Полное собр. соч.: в 30 т., т. 25. Письма 1897–1898*. Москва 1979, URL: <http://feb-web.ru/feb/chekhov/default.asp?feb/chekhov/texts/che-te02.html> (08.12.2019).

МОТИВ (БЕЗ)ДОМНОСТІ В РОМАНІ СЕРГІЯ ЖАДАНА «ІНТЕРНАТ»

Уляна ФЕДОРІВ

Кандидат філологічних наук, доцент, Львівський національний університет імені

Івана Франка, Україна

DOI 10.25128/2304-1222.19.49.03

The article analyzes the image of the Lost Home in novel «Internat» by Serhii Zhadan. It is emphasized that Home is one of the dominant images in the writer's creative work, which is realized on various text levels. Chains of symbols are concentrated around it, and well-composed ranks of associations line up around it.

The article draws attention to the fact that the motif of homelessness characteristics of S. Zhadan's creativity is interpreted as a painful but extremely necessary stage in the formation of heroes. Attention is drawn to the fact that the author uses the traditional motif of the road, appealing to the topic of farewell to his home and the possible (non) returning (to) the Home. Serhii Zhadan focuses on the problem of irrationality and "disorientation on the ground", a double trauma to the totalitarian past and militaristic today. The important aspect in this case is the shaping of new vision of mental home in the society's consciousness which is still in the permanent process of rebuilding its national identity and cultural memory.

Home acts as a spatial metaphor for family memory. Interpreting the Home as a philosophical and ontological constant, the author addresses the problem of internal homelessness, existential orphanhood and conscious spiritual separation from the native land.

It is indicated that the traumatic events in the novel are referred through the topos of the non-Home. In this context, it is important to analyze such loci in the novel as a boarding school, a train station, a motel, a checkpoint, and so on.

Key words: *topos, Lost Home, non-Home, motif of the road, non-place.*

У статті проаналізовано образ Втраченого Дому в романі Сергія Жадана «Інтернат». Звернено увагу на те, що автор використовує традиційний мотив дороги, апелюючи до теми прощання з рідним домом та можливого (не)повернення (до)Дому. У цьому контексті важливим є аналіз таких локусів, як інтернат, вокзал, мотель, магістраль, блокпост тощо.

Дім постає як просторова метафора родинної пам'яті. Сергій Жадан акцентує на проблемі невґрунтованості та «дезорієнтації на місцевості», подвійному травмуванні тоталітарним минулим та мілітарним сьогодишнім. Відтак наголошено на проблемі ідентичності, самоусвідомлення, його втрати та пошуку. Тлумачачи Дім як філософсько-онтологічну константу, Сергій Жадан звертається до проблеми внутрішньої бездомності та екзистенційного сирітства. Аналізуючи травмоландшафт Донбасу, письменник ретельно вибудовує шлях до Дому як єдино можливий варіант повернення внутрішньої цілісності героїв, як можливість усвідомлення своєї ролі у макросвіті Великого Дому та шанс попрощатися із інтернатом як символічним простором внутрішньої колонії.

Ключові слова: *топос, Втрачений Дім, не-Дім, мотив дороги, не-місця.*

W artykule przeanalizowano wizerunek Utraconego Domu w powieści Serhija Żadana „Internat”. Zwraca się uwagę na fakt, że autor wykorzystuje tradycyjny motyw drogi, odwołując się do tematu pożegnania z domem rodzinnym i ewentualnego (nie)powrotu (do) Domu. W tym kontekście ważne jest przeanalizowanie takich pojęć locusowych, jak internat, dworzec, motel, magistrała, blockpost itp.

Dom pojawia się jako metafora przestrzenna pamięci rodzinnej. Serhij Żadan podkreśla problem bezpodstawności i „utruty orientacji w miejscowości”, podwójnej traumy spowodowanej totalitarną przeszłością i militarystyczną teraźniejszością. Znakiem tego podkreśla się problem tożsamości, samoświadomości, jej utraty i poszukiwań. Interpretując Dom jako konstantę filozoficzno-ontologiczną, Serhij Żadan odwołuje się do problemu wewnętrznej bezdomności i egzystencjalnego sieroctwa. Analizując krajobraz Donbasu, pisarz dokładnie buduje drogę do Domu jako jedyny możliwy sposób przywrócenia wewnętrznej integralności bohaterów, jako okazję do uświadomienia własnej roli w makroświecie Wielkiego Domu i szansę pożegnania z internatem jako symboliczną przestrzenią wewnętrznej kolonii.

Słowa kluczowe: *topos, Utracony Dom, nie-Dom, motyw drogi, nie-miejsca.*

Усе частіше в сучасному літературознавстві дослідники звертаються до вивчення проблеми функціонування топосу Дому в художній літературі. Це і не дивно, адже Дім є одним із найцікавіших базових образів у світовій культурі. Це полісемантичний знак-код, у якому переплітаються буденне та сакральне, загальне та інтимне, універсальне та національно-ментальне: «Дім відноситься до числа основоположних, всеохопних архетипічних образів-концептів, що з прадавніх віків функціонують в людській свідомості. На відміну від первісних архетипів – явищ природи, дім – поняття культурне, продукт людських рук і фантазії» [Кочерга 2008: 115]. Традиційно дім тлумачать як простір, де людина відчуває себе захищеною та потрібною. Це своєрідний мікрокосм та вихідна точка, з якої починається дорога людини у глобальний світ, який можна назвати Великим Домом [Элиаде 1987: 219].

«Мені цікаво писати про людину в транзитному стані, в стані підвішеності, комунікативної та побутової відкритості. Дорога передбачає подібну відкритість з огляду на власну тимчасовість» – в одному із своїх інтерв'ю зазначив Сергій Жадан [Гриценко]. Його творчість – благодатний ґрунт для дослідження топосу Дому та мотиву (без)домності, що проявляється на різних текстових рівнях та в різних художніх проєкціях. Цій проблемі присвячено уже низка розвідок (дослідження Т. Гундорової [Гундорова 2012, Гундорова 2013], А. Демченко [Демченко 2016], Я. Поліщука [Поліщук 2018], М. Штогрин [Штогрин 2016] та ін.), проте вихід у світ у 2017 році роману «Інтернат» змушує по-новому подивитись на цю проблему та й

на самого автора, який уже не «Вічний Підліток», який обрав, «бездомність», «безбатьківство», дорогу, «яка нікуди не веде» [Гундорова 2013: 160] та про покоління якого Тамара Гундорова писала: «Топографія міжчасся – ось час, у якому перебувають дев'ятдесятники. Їхній простір – станції відправлення та прибуття, їхні родичі – мандрівники, тобто особлива каста людей, бездомних і не вкорінених, яких, власне, й зріднює їхня бездомність» [Гундорова 2012: 205-206].

Отож метою цієї статті є аналіз різних проекцій топосу Дому в романі Сергія Жадана «Інтернат» крізь призму мотиву (без)домності як свідомої відмови, примусової втрати, віднайдення та повернення Дому.

Дім як мікрокосм/Внутрішній Дім

Трактування Дому як власного мікрокосму та особливого простору свободи та безпеки є традиційним та універсальним. Окрім фізичного оприявлення *дому-оселі* як матеріально-предметного образу (конкретна локація, особливості елементів архітектури, традиційні (а часом і сакральні) місця дому тощо), в розумінні Внутрішнього Дому важливішим є його особистісне *від-чуття* чи навіть *від-чування*. Уже на першій сторінці головний герой роману згадує про свій дім:

Паша любив цей будинок, жив тут ціле своє життя, збирався жити далі. Його побудували німецькі полонені, відразу після війни. Була це доволі простора будівля на дві родини. Друга вулиця від залізничної станції, густозаселений приватний сектор, в якому жили переважно станційні робітники. Все їхнє селище й будувалося довкола станції: вона давала роботу, вона ж давала й надію, подібна на чорне від паровозного диму серце, що прокачує кров доколишніх балок і лісосмуг. Навіть тепер, коли депо стояло порожнє, наче басейн, із якого спустили воду, і в майстернях жили хіба що ластівки та бомжі, життя все одно трималося залізниці [Жадан 2017: 7].

Сергій Жадан не малює ілюзій про «дім-фортецю» чи «дім-мрію», а одразу окреслює локацію – будинок розташований на залізничній станції, на певному символічному роздоріжжі. Автор використовує традиційний мотив *дороги*, апелюючи до теми прощання з рідним домом та можливого (не)повернення (до)Дому. Письменник ще на початку роману через деталі десакралізує дім Паші, *де наче вічний вогонь»* цілодобово горить телевізор *«не так для втіхи живих, як у пам'ять про померлих [там же]*, де життя пішло із осель *із пересушеними від пекучого літа колодязями [там же: 8]*. Дім, де жив Паша, схожий на половинку хліба

на магазинній полиці, бо це дім – на дві родини. У такий спосіб Сергій Жадан апелює до проблеми не-свободи та залежності від Іншого (в цьому випадку сусіда, який після пожежі не захотів відбудувувати свою половину, тому *сів на потяг у східному напрямку й назавжди зник...*) [там же: 9]. Автор чітко проводить демаркаційну лінію між людьми, для яких дім – це святиня, а для яких – просто «тисячка цегли». Та й у самого Паші внутрішнє відчуття Дому дещо деформоване. Ароматом Дому для нього є не запах свіжоспеченого хліба чи меду, який щойно зібрав дід із пасіки, а

солодкавий запах газу»: «Цей запах супроводжує його все життя, у нього навіть апетиту немає, коли випадає прокидатись не вдома, бракує домашньої ранкової плити, що відгонить пропаленими конфорками [там же: 13].

Однак, неодноразово переживши «межову ситуацію» на шляху повернення Санька з інтернату, у свідомості головного героя поступово відбуваються зміни: дім перестає асоціюватись виключно з побутовими деталями чи відчуттям комфорту, а перетворюється на місце самоті, самоусвідомлення, зв'язку із предками, зрештою, і на місце любові, яку Паша втратив.

Сергій Жадан уміло змальовує моменти із сакральним елементом будь-якого дому – криницею, яка від засохлої, нежиттєдайної водойми, яку ніхто не чистить і не доглядає, перетворюється на тотем:

Перед ними – колодязь. Колодязь дбайливо обкутано ковдрами та старими куфайками: щоб нічого не потрапило всередину [там же: 139].

Автор веде героїв назад (до)Дому. Вони намагаються змінити ситуацію, виправити помилки та навести лад, адже бояться втратити Дім, бояться забути його запах:

Світ простий і зрозумілий. Його рівно стільки, скільки ти зможеш відчутти й охопити своєю пам'яттю. Він має чіткі обриси й міцні кордони. Кордони ці пролягають зовсім поруч – за ближчим рядом дерев. Там, далі, за цими видимими кордонами, починається щось інше – щось цілком чуже, незрозуміле й тому малоцікаве... Тут натомість – усе на своєму місці, все можна пізнати на дотик, усе відчитується за голосом. Дім, наповнений тисячею предметів, місткий і вивчений напам'ять... Родина, до якої зник так, як зникають до власного тіла. Батьки – ще живі й здорові... Для ворогів теж місця вистачить... Усьому стане місця... Головне – не виходь поза кордони... [там же: 226-227].

Апелюючи до П'єра Нора, Дім можна означити як місце пам'яті [Павличко 1999: 101], як ту значущу одиницю, яка є символічним голосом предків, тому важливо не втратити **пам'ять дому**, щоб не відчутти «запаху безпорадності». Це

...запах, новий, незвичний. Запах чужого...запах цей зовсім інакший...в ньому, крім втоми та байдужості, проступає щось загрозливе... [Жадан 2017: 125-126].

Внутрішній Дім здатен виконувати й терапевтичну місію. Саме він допоможе забути героям увесь жах війни, полікує та заспокоїть, замкне на своєму горіщі травмовану пам'ять:

Тому найкраще – вибратися звідси, знайти таксі, поїхати додому, забути це все і не згадувати. Можна все це забути? – запитує Паша сам себе. Звісно, що можна, відповідає він сам собі. Звісно, що так. Я про все забуду, переконує себе Паша, і малий теж забуде. Не треба йому всього цього пам'ятати, ні до чого йому цей запах сірки й сирого людського м'яса, не варто йому згадувати цей бруд під нігтями. Людина не має тримати в пам'яті стільки страху й злості. Як із цим потім жити? Він усе забуде, з ним усе буде добре, він забуде про інтернат, про сирітство, про відчуття замкнутості з яким прокидаєшся у чорному підвалі. Хай краще згадує щось хороше, щось, що не викликає ненависті та відчаю. Запах дому, або запах дерев на подвір'ї, або запах відлиги – січневої, тривалої, що пахне рікою [там же: 307].

Дім дарує надію, таку необхідну, як повітря та вода. Він вчить відпускати травмоване минуле:

Завтра все буде інакше, завтра все буде, як завжди, буде, як раніше: розмірені дні, вдома, де кожен займається своїм, де все на своїх місцях, де немає нічого зайвого й нічого непотрібного. Ранки, наповнені хатніми клопатами, робота, до якої звикаєш, як до одягу: не тисне, не заважає, носить, доки носить. Тихі вечори, темні ночі. Стільки в усьому цьому, виявляється, втіхи, стільки тепла. Варто було потрапити сюди, в середину пекла, аби відчутти, як багато ти мав і як багато втратив. Просто потрібно швидше повернутися додому, облишити нарешті це ходіння колами чужої біди, швидше додому, швидше [там же: 308].

Сергій Жадан вдало вибирає обрамлення роману – дорога героя починається та закінчується Домом, який став вихідною точкою на шляху до переродження Паші та місцем, куди герой повертається вже іншим. Владімір Топоров у дослідженні «Простір та час» зазначає, що дорога завжди веде до омріяного центру, при цьому «виступає не тільки у формі зримої реальної дороги, але і метафорично – як позначення лінії поведінки (особливо часто моральної, духовної)... метою є не завершення шляху, а сам шлях, входження на нього, приведення свого Я, свого

життя у відповідність зі шляхом, із його внутрішньою структурою, логікою та ритмом» [Топоров 1983: 268]. У свідомості головного героя відбулися кардинальні зміни щодо розуміння поняття «внутрішній дім», що часто є синонімом до слів «сім'я», «родина»: «Дім – це місце, де в основному розгортається і тілесне, і душевне, і духовне життя сім'ї, дім має свій простір і свій об'єм, свої запахи, своє обличчя, свої голоси» [Ничипоров 1994]. Паша переріс у Павла, подорослішав, відчув зв'язок із своїм племінником, відповідальність за нього. Апелюючи до Емануеля Левінаса, категорію простору в романі можна трактувати і як усвідомлення себе у світі й вагомості в ньому Іншого. Зрештою подібні процеси відбулися із Саньком:

Паша помічає, як у малого за ці дні змінився голос: говорить спокійно, не поспішаючи. Так, ніби справді йому, Паші, довіряє. Тепер би ще додому його довести... [Жадан 2017: 296].

Автор наголошує на важливості таких трансформацій, коли дім *солодкавого запаху газу* для перетворюється у дім, де пахне *свіжими простирадлами* (саме такими словами закінчується роман: *Вдома пахне свіжими простирадлами* [там же: 344].

Дім як макрокосм/Великий Дім

Мотив (без)домності як втрати Батьківщини пов'язаний із образом Великого Дому, Дому як макрокосму. У романі «Інтернат» Сергій Жадан торкається надзвичайно болісної теми – сучасна російсько-українська війна та як наслідок – втрата Україною частини своєї території.

Трагедія вимушеної (без)домності – один з основних мотивів твору. Автор досить обережно, проте ретельно описує процеси, пов'язані із втратою своєї землі, свого макрокосму, де ти відчував себе вільним та захищеним. Письменник намагається «копнути глибше», щоб пояснити причини безпритульності сьогодення. По-перше, Сергій Жадан акцентує на відсутності бажання значної кількості українців бути причетними до Великого Дому. Вони живуть виключно у своєму мікросвіті. Так, головний герой Паша всіляко відмежовується від загальнодержавних проблем, намагається втекти і закритися у своїй хаті із запахом солодкавого газу:

Старий спить у кріслі, з екрана до нього намагається докричатися хтось, залитий кров'ю, але марно: звук старий вимкнув ще з ночі, його тепер не дістанеш, хоч як кричи. Паша на якусь мить затримується, дивиться на кров. Той, що кричить, теж переводить погляд на Пашу та кричить уже до нього: не вимикай, послухай, це важливо, тебе це теж стосується. Але Паша швидко знаходить пульт, витискає, ніби пасту з тюбика, велику червону кнопку, кидає пульт на стіл і виходить надвір, обережно, щоб не розбудити старого, причиняючи за собою двері. Але двері все одно тривожно поскрипують у ранкових сутінках, старий у кімнаті відразу ж прокидається, знаходить пульт і мовчки вмикає телевізор, в якому відбувається щось жахливе, щось, що стосується всіх. А Паша вже добігає до станції [Жадан 2017: 13–14].

Не менш важливою деталлю у романі є ставлення героя до рідної мови, яку за Мартіном Гайдеггером, трактуємо «домом буття». Мова є відображення світоглядної картини як нації, так і особистості. Відтак нехтуванням нею в побутовому житті (Паша як вчитель української мови не вважав за потрібне говорити українською поза школою), вживання русизмів, ідентифікація себе як не «Павло», а «Паша» – все це було «домом буття» внутрішнього мікросмосу героя. Таким чином одну із територій свого Внутрішнього Дому він давно добровільно втратив.

Ярослав Поліщук так коментує вибір С. Жаданом такого типу героя: «Гадаю, вибір такої постаті на головного героя роману – не випадковий: ним автор підкреслює невизначений, несформований, непроявлений тип локальної ідентичності, який репрезентує сьогодні Донбас» [Поліщук 2018: 169]. Письменник за допомогою спогадів героя намагається підвести читача до розуміння такої поведінки Паші, над яким висіла тінь радянського минулого, де батьки не мали часу для дітей та створення того сакрального простору з особливою внутрішньою атмосферою дому. Вони – люди совка, які думали про плани та п'ятирічки, а у 90-х – про те, як вижити. Це покоління «травмованих безхатків», яким ніхто не пояснив, що світ небезпечний та складний, але водночас – багатий та прекрасний; що для того, щоб бути щасливим у своєму мікросвіті, ти зобов'язаний бути причетним до життя Великого Дому, тому

...вихід поза межі власного кокона, поза межі зрозумілого виявився першою катастрофою, травмою, яка потім супроводжуватиме його протягом довгого часу...за першої-ліпшої нагоди, щойно з'являється можливість – тікає додому...назад у його кокон, назад до його зони комфорту [Жадан 2017: 228].

Комплекс бездомів'я та відчуття неминучої втрати Великого Дому (те, що Ярослав Поліщук називає «комплексом безгрунтярства та депресивності» [Поліщук 2018: 171]) постійно переслідували Пашу:

Хоча зрозуміло було, що місто здадуть, що державні війська змушені будуть відійти, забравши з собою прапори Пашиної країни, і що лінія фронту так чи інакше відсунеться на північ, до станції, а отже, і смерть стане ближчою на якийсь десяток кілометрів [Жадан 2017: 17].

Однак на останніх сторінках роману Сергій Жадан обіграє цікавий епізод зі шматком вугілля та відбитком папороті на ньому (ця кам'яна порода вважається ледве не тотемом для кожного мешканця Донбасу). Письменник торкається проблеми зв'язку генерацій та тяглости історії. Автор роману апелює до проблеми відповідальності кожного за долю свого Великого Дому та його втрати:

Мільйон. Ми з тобою ще не народились, а їй уже був мільйон років. Ми з тобою здохнемо, а вона далі десь лежатиме собі. Історія, розумієш? Ось оце – історія. А ми з тобою – не історія: сьогодні ми є, завтра нас не буде [там же: 305].

В ім'я рідної землі люди жертвують своїм життям, а перед смертю бажають одного – почути когось із дому, відчутти ще хоч раз те інтимне та рідне. Сергій Жадан з'єднує воєдино макро- та мікросвіт героїв: щоб не втратити Великого Дому-України, вони втрачають свій Внутрішній Дім, родину, і навіть життя:

Паша нервує, знаходить останній набраний номер, написано «дім», ну ось це він і є, зважується, думає, що сказати, нічого не надумує, тому просто натискає... Але ніхто не відповідає. І поранений зовсім гасне, заплющує очі, говорить нічого. Лише стискає Паши руку, стискає, ніби просить: давай це, вчителю, набирай... Давай, візьми, доки він ще тут, доки він живий, візьми, доки він може почути, доки не пізно, ну давай [там же: 321-322].

В описі Дому як макрокосму автор використовує песимістичні кольоративи та танатологічні образи:

...дерева побиті снарядами, вздовж узбіччя тягнуться окопи, і сніг, сніг! - темно-жовтий, ніби гнилий, ніби помер кілька днів тому й тепер гниє на свіжому повітрі. У деяких місцях жовті плями розлізлися і стали брунатними, у деяких темні згустки проступають тонко, як родимки на шкірі [там же: 270].

Таким чином він підкреслює, що відбулося поступове перетворення Великого Дому на фантом, на Антидім, на «лісовий дім» (чужий, диявольський простір, місце тимчасової смерті, потрапляння до якого рівнозначне подорожі до потойбічного світу)» [Лотман 2000: 314]:

Паша дивиться на місто й зовсім його не бачить. Бачить лише чорну яму, над якою, наче повітряні змії, висять великі чорні дими з довгими хвостами. Так, мовби хтось викачує з міста душі. Й душі ці – чорні, гіркі, чіпляються за дерева, пускають коріння в підвали... [Жадан 2017: 115].

Досліджуючи проблему простору Г. Башляр зазначив, що «підвал – це поховане безумство, в ньому замуровані трагедії. Розповіді про підвали – свідки злочинів – залишають у пам'яті незабутнє враження...» [Башляр 2004: 36]. Так автор натякає, що Великий Дім на грані переходу у статус не-Дому (Втраченого Дому), чи навіть більше – Антидому:

Біжить повз жовтий мертвий сніг і посічені дерева, довгою-довгою звивистою дорогою, на якій трапляються то вирвані звідкись дошки, то втоптані в сніг шматки заліза, то просто брудна ганчірки. І що далі біжить, то темнішим довкола стає сніг. Аж раптом його не стає зовсім – лише чорний вигорілий ґрунт між деревами. І дерева теж вигоріли. І все довкола просякнуте димом і вогнем [Жадан 2017: 271].

Не-Дім/Втрачений дім

Не-Дім – це «тимчасовий і випадковий притулок, часом недружній і такий, що часто спонукає його мешканців до виживання» [Дубровська 2010]. У романі С. Жадана варто говорити про дві локації, що можна означити цим поняттям: у вузькому значенні йдеться про інтернат, у якому перебував племінник головного героя, а у широкому – про частину Донбасу, що тимчасово окупована чи належить до так званої «сірої зони»:

Метафору інтернат доречно поширити на все населення Донбасу, його ментальність, на весь край. Адже це населення також жило тривалий час у режимі інтернату, умовного сирітства... [Жадан 2017: 182].

Аналізуючи цей простір, варто звернути увагу на кілька моментів. По-перше, територія, над якою висіла тінь совкового минулого, вважалася простором безпеки, хоч байдуже, що

на стінах – старі радянські таблички з цивільної оборони. Підлогою розкидані протигазу, схожі на голови мурахоїдів. Тут тепліше і затишніше» [там же: 119].

Проте цей «затишний безпечний куточок» радше нагадує інфернальний простір, де панує атмосфера розгубленості та дезорієнтації:

І заходить до боксу. Темний сухий підвал, уздовж стін тягнуться труби. Бетонна долівка, бетонна стеля. Навіть після ядерної атаки можна жити. Ось тільки недовго й безрадісно [там же: 121].

Совковість залишалась не лише в побуті, але і в головах мешканців інтернату, які живуть ностальгією за «нормальним дитинством» та «нормальною країною» [там же: 154], не ідентифікуючи себе з новим Великим Домом – з Україною:

...Не в той час народились, не в тій країні. Інша річ – ми. Ось нам є що згадати... У нас була справжня країна, нам не треба було боятись [там же: 156].

Проте нове покоління, народжених уже після 1991 року, змушують своїх символічних «батьків» подорослішати та навчитись говорити правду. Так, на прикладі образу Ніни Сергій Жадан деміфологізує тезу про «щасливе дитинство в кожному радянському домі», яке насправді було голодним та холодним:

...я завжди в кросівках ходила. Влітку і взимку. Хтось із сусідів віддає. Тата в мене не було, чим займалася мама – розповідати не буду. Але те, чим вона займалася, грошей їй теж не приносило. І в неї, до речі, тата теж не було. І вона теж усе своє дитинство проходила в чужому одязі. І теж нічого доброго про своє дитинство не згадувала. І про країну вашу так само. І не боялись ви не тому, що країна у вас така чудова була, а тому що вас завжди хтось прикривав: як не батьки, то райком комсомолу [там же: 157].

Щодо ширшого тлумачення топосу інтернату – метафоричного зображення Донбасу – варто звернутись до концепції *місця/не-місця* французького антрополога Марка Оже. Не-місця – це простори, «позбавлені свого сенсу, без призначення...» [див.: Поліщук 2018; Скопина 2013; Augé 2010]. С. Жадан натякає, що саме Донбас став таким *не-місцем*, у якому неможливо освоїтись чи вґрунтуватись. Він перетворився у статичний простір, де індивіди залишаються самотніми та бездомними, а згодом втрачають, чи навіть зрікаються, своєї ідентичності. Перебування в такій локації спричиняє духовну бездомність, що веде героїв до символічного Антидому, образ якого «розширює свої межі аж до поняття руйнування ідентичності. І тут варто говорити про зруйнований душевний ландшафт, котрий перетворюється на травмоландшафт. Потужній деформації піддається пам'ять нації. У пошуках національної ідентичності ліричному герою притаманне глибинне занурення в пам'ять, яка корелює з поняттями історії та культури» [Демченко 2016: 215]. Безперечно, невґрунтованність та «дезорієнтація на місцевості», подвійне травмування тоталітарним минулим та мілітарним сьогоденням змушують героїв до роздумів та пошуків власної ідентичності, маркерами якої є і топос Дому в різних значеннях та проекціях. Більшість, на жаль,

досі не обрали свою єдиною можливою ідентичність, вони добровільно дезорієнтовані та обирають не Свій Дім як прийнятний простір для існування:

...давно слід було визначитися, з якого ви боку. Звикли все життя ховатися. Звикли, що ви ні при чому, що за вас завжди хтось усе вирішить, що хтось усе порішає... Судити вас за це, звісно, не будуть, але цю на вдячну пам'ять нащадків можете не розраховувати [Жадан 2017: 160].

Із проблемою ідентичності пов'язана проблема пам'яті просторів і просторів пам'яті: «Ми живемо за часів, коли спогад як ніколи стає все ще стає предметом суспільної дискусії. До спогаду апелюють із метою зцілення, звинувачення, захисту. Спогад став важливою складовою формування індивідуальної та колективної ідентичності й стає ареною як конфлікту, так і ідентифікації» [Асман 2012: 24]. Сергій Жадан мозаїчно вибудовує простори, в яких заблукали, простори, що втрачені чи забуті. Тут важливу роль автор відводить матеріальній «пам'яті просторів», а саме опису доріг, залізничних вузлів, мостів, мотелів, кафе тощо, що зберігають пам'ять про минуле:

За липовою алеєю виходять на дитячий садочок... Пахне їдальнею і багатоденною вогкістю... На підлозі протертий до дір килим, рваний у кількох місцях. Горщики із замерзлимими квітами на стінах, чавунні батареї під вікнами фарбовані в білий колір – Паши здається, що він повернувся у власне дитинство, від чого йому відразу ж хочеться повіситись [Жадан 2017: 190].

Власне йдеться саме про *простір* пам'яті, а не *місце* пам'яті, на розрізненні яких наголошувала Аляйда Асманн: «*Простір*, по суті, відрізняється від «знайомих місцевостей і країв» тим, що він розвіданий, вимірний, колонізований, анексований, поєднаний у мережу. Натомість *місця*, де можна йти вглиб «у кожному місці й у кожний момент», усе одно зберігатимуть таємницю» [Асман 2012: 319].

У контексті дослідження мотиву (без)домності важливе місце займає образ міста. Сергій Жадан змальовує його як не-Дім, а інколи і як Антидім, що перетворюється в місто-привид. Автор окреслює, як війна змінює його аж до *не* впізнання і *не*-пізнання:

Паша дивиться на місто й зовсім його не бачить. Бачить лише чорну яму, над якою, наче повітряні змії, висять великі чорні дими з довгими хвостами. Так, мовби хтось викачує з міста душі. Й ці душі – чорні, гіркі, чіпляються за дерева, пускають коріння в підваги, ніяк їх не вирвеш [Жадан 2017: 115].

Свого часу Соломія Павличко акцентувала на тому, що місто є не просто простором чи локацією, а «символом певного типу свідомості як автора, так і його героя» [Павличко 1999: 25]. Місто абсолютно десакралізоване та демонічне. Із нього пішло життя, воно позбавлене життєвої енергії та сили. У ньому не залишилось відчуття Дому, і навіть не-Дім витісняється із міських просторів. «Загублені», «вкрадені» чи «подаровані» місця Дому – ось мапа урбаністичного простору роману:

Паша розуміє, що там місто, тисячі будинків, тисячі дерев, тисячі нір та підвалів, по яких прямо тепер ховаються тисячі мешканців цього міста. І спробуй їх там знайти – в такому тумані, спробуй вирахувати. Ні дихання не чути, ні серцебиття, нічого. Тільки цей густий туман, що виповнює собою розбиті під їзди й понівечені каналізаційні люки [Жадан 2017: 134].

Місто в романі репрезентує душевну порожнечу та занепадницький простір. Свій простір трансформується у *Чужий*. Звичний культурний ландшафт міста зруйновано. С. Жадан на прикладі різних локальних об'єктів іронічно обігрує мотиви безнадії та песимізму:

... «форд», залишаючи глибокі, мов надрізи, колії в жовтому снігу, підкочується до мотельного паркінгу...Двоповерхове приміщення, над головним входом вівіска «Парадіс»...– «Парадіз», – говорить, посміхаючись. – Швидше перше коло пекла [там же: 30].

Відчуття страху, безвиході та нестабільності автор передає через змалювання екзистенційних картин втраченого дому:

Приміщення невелике, напхалося їх сюди близько двох десятків, сидять під стінами, підпираючи одне одного. Теж переважно жінки та діти...Збоку стоїть туристична гасова грілка, пакет х їжею. Але кожен при боці тримає і щось своє, домашнє. Одягнені тепло, до того ж накриваються ковдрами, килимами, пальтами. Скільки сидять – незрозуміло. Але судячи з тяжкого духу й червоних очниць – не першу добу [там же: 106-107].

Світ рідного/свого стає ворожим:

Паша розглядається розбитим помешканням. У кухні над столом – календар за минулий рік, у великій кімнаті, де вони сидять і гріються, зі стін звисають вигорілі шпалери...Коло ліжка розірвані подушки, кілька штук, маленькі. Очевидно, на ліжку спали діти...тут ціле життя вивернуте, мов кишені [там же: 265].

Окремої уваги заслуговує і топос вокзалу. Алла Демченко, досліджуючи збірку Сергія Жадана «Життя Марії», зазначила, що топос вокзалу у творчості письменника «проектуються на образ не-дому», а «мотив втраченого дому

переростає у більш масштабніший мотив втраченого раю, втраченої Батьківщини». Аналогічні проєкції спостерігаємо і в романі «Інтернат»:

І тут Паша розуміє, що вокзал насправді забитий народом, що вони там сидять усередині, немов у церкві в обложеному місті, думають, що там їх не дістануть, дивляться крізь вікна на світ, який безупинно звужується [там же: 61].

Автор приписує топосу вокзалу інших конотацій – це не тільки простір, із якого починається пошук себе чи початок шляху до-себе, а простір екзистенційного вибору – прямувати на Схід чи на Захід, чи залишатись на своїй території.

Варто звернути увагу, що в романі Сергія Жадана чи не вперше в українській літературі з'являється новий топос – блокпост. Цей простір теж можна означити як не-Дім, тимчасовий штучний простір *пере-бування*:

На розвилці й униз, перед мостом, стоять покинуті блокпости, мов розорені кимось пташині гнізда. Домашній одяг, посуд, газети, розбиті армійські коробки, розтерзані вітром мішки з піском – усе це по-сирітськи лежить просто неба... [там же: 52-53].

Ідея (без)домності проєктується у Жадана і в іншому контексті – свідомо бездомність, бездомність як вибір та жертва. Так, на прикладі образу Пітера письменник акцентує увагу на проблемі «межової ситуації» та екзистенційного вибору. Герой відмовляється як від рідного Дому (родини, роботи), так від Великого Дому (покидає рідну країну, щоб стати добровольцем у російсько-українській війні). Проте він знаходить «інший простір», «місце, де сконцентрована життєва енергія», своєрідну гетеротопію (термін, що ввів Мішель Фуко на означення «реальних, дійсних місць, що стосуються інституційної сфери суспільства, що в той же час є контрмісцями, фактично здійсненими утопіями» [Фуко 2006]).

Дім як В'язниця/Антидім

У книзі «Гібридна топографія. Місця й не-місця в сучасній українській літературі» Ярослав Поліщук зазначає: «Метафора інтернату окреслює той кризовий і роздвоєний стан, у якому – ніби тимчасово, але надовго, імовірно, на все життя – зависають персонажі твору... можна сприймати образ інтернату принаймні в кількох значеннях. Насамперед – як психологічний комплекс, задавлену образу, ресентимент. Виховані в інтернаті, позбавлені батьківської опіки й справжнього

тепла, «казенні» діти великої країни стають назавжди заручниками свого виховання. Вони звикли до сирітства й ущербності, тому й у дорослому житті уникають відповідальності, поведуться неадекватно та інфантильно» [Поліщук 2018: 181]. Відтак лише внутрішнє переродження та переусвідомлення себе можуть допомогти героям вибратися з Антидому, покинути зону бездомів'я та безбатьківства, перебороти депресію та перехитрити смерть:

...йому будь-що треба тікати, треба бігти подалі від цих крапок на сірому тлі, бо це рухається його смерть, і в жодному разі не можна дати їй себе наздогнати. Це все, що необхідно: не дати себе наздогнати, спробувати вирватись з цього сірого глибокого місива, дістатись додому, спробувати перехитрити власну смерть [Жадан 2017: 289–290].

Варто зазначити, що мотив (без)домності та перехід у зону Антидому проектується у трьох площинах: втрата Дому як вибір, як кара та як відсутність вибору.

Свідому відмову від свого Дому (як макро- і мікросвіту) репрезентує епізод зустрічі Паші та його колишнього учня, який прийняв днр-івську ідентичність як єдино можливу, який простір Антидому ідентифікує як *Свій* простір:

Як же так сталося? Як я не помітив, що мої учні тепер воюють проти мене? Як я це пропустив? Хоча, пробує він себе заспокоїти, чому проти мене? Не проти мене? До чого тут я? Та ладно, не проти тебе, тут-таки не погоджується він із собою, зрозуміло ж, що саме проти тебе, конкретно – проти тебе. Проти всього того, що з тобою пов'язане [там же: 254].

Друга проекція – втрата Дому як кара реалізується через образи більшості героїв роману. Це і фізрук, і Віра, і ще сотні інших жителів Донбасу, які, на думку Жадана, як і Паша, нічого не зробили для збереження власного Великого Дому:

Країна стрімко змінилась, а ось вони всі – її громадяни, мешканці окремо взятого залізничного вузла – змінитися не змогли, не було в них закладено таких механізмів [там же: 208].

Зосереджується автор і на проблемі відсутності вибору, наслідком чого стало примусове перебування в зоні Антидому:

Де її дім? Коли вона туди потрапить? Половина з них не має домів: розбрелися довколишніми містами, вибралися звідси безкінечними вагонами, розгубилися світом. Скільки часу тепер необхідно, аби вони повернулися? А коли повернуться – чи впізнають свої доми? Адже раніше все це мало зовсім інший вигляд. Нині тут важко щось упізнати: помешкання без голосів, вулиці без світла, площі без птахів [там же: 125].

Власне ці люди не втратили поклику дому, що лунає всередині них (Гастон Башляр). Збережене внутрішнє відчуття допомагає перетнути кордон *Чужого* простору і повернутись у *Свій*. Мотив трагічної дороги від дому (втраченого/забутого) до Дому (віднайденого/переусвідомленого) можна розглядати як кінець екзистенційної безпритульності героїв (М. Гайдеггер).

Дім – це носій пам'яті та генератор спогадів. За Гастоном Башляром, «крипта рідного дому...це вісь, навколо якої обертаються інтерпретації мрії думкою та, навпаки, інтерпретація думки мрією... Перед нами нерозривна єдність образу і спогадів, функціональна суміш уяви й пам'яті» [Башляр 2004: 35]. Ці спогади часто пов'язані з символічними образами, зокрема, в аналізованому романі з образом снігу, що вкривав рідне місто та оселю:

Слухав, як мама торохтить посудом на кухні, як старий виходить надвір, щось забрати з подвір'я, як потому вертається, і свіжий дух синього нічного снігу перетікає помешканням, торкається шкіри, і враз відчуваєш усю цю зиму, відчуваєш, як її багато, як вона починається ось тут, за вікном, між цих дерев, як заповнює собою весь довоколишній простір: їхнє засніжене подвір'я, вулицю із сонними будинками, з яких до неба підіймаються дими, дорогу, яку зранку доведеться чистити, місток, так само заметений нічним снігом, крамниці й бібліотеку, школу, контори, станційні приміщення, будівлю вокзалу, порожню о цій годині – весь той шлях, яким він може пройти наосліп, до якого він звик із дитинства, який у нього з дитинством і асоціюється...і перед ним відкривається цілий світ – по вінця снігом... [Жадан 2017: 286-287].

Отже, мотив (без)домності в романі Сергія Жадана реалізується через різні проекції топосу Дому. Трактуючи Дім як філософсько-онтологічну константу, автор звертається до проблеми внутрішньої бездомності, екзистенційного сирітства та свідомої невґрунтованості. Аналізуючи травмоландшафт Донбасу, письменник ретельно вибудовує шлях до Дому як єдино можливий варіант повернення внутрішньої цілісності героїв, як можливість усвідомлення своєї ролі у макросвіті Великого Дому та шанс попроситися із *інтернатом* як символічним простором внутрішньої колонії.

ЛІТЕРАТУРА

- Асман, А. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті, Київ 2012.
Башляр, Г. Избранное: Поэтика пространства, Москва 2004.
Гриценко, Є. Інтерв'ю. Сергій Жадан: «Поетичними є всі характери, варто лише спробувати їх відчути та зрозуміти». URL: http://interviewer.com.ua/culture/serhiy_zhadan/ (17.08.2018).

- Гундорова, Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодернізм. Київ 2013.
- Гундорова, Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: есеї. Київ 2012.
- Демченко, А. *Поетика триади «дім – не-дім – антидім» у збірці Сергія Жадана «Життя Марії»*, в: Сучасні літературознавчі студії. Феномен дому в літературознавчій перспективі: збірник наукових праць, гол. ред. Н. О. Висоцька, Київ 2016, вип. 13, с. 207–216.
- Дубровська, А. *Опозиція «Дім»/ «Антидім» у романі В. Винниченка «Хочу!»*, «Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка», 2010, №4 (191), с. 135–143.
- Жадан, С. Інтернат. Чернівці 2017.
- Кочерга, С. Архетипні мотиви дому і бездомів'я в творчості Лесі Українки, „Studia Methodologica”, 2008, вип. 25, с. 115–120.
- Лотман, Ю. Семиосфера: Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки, Санкт-Петербург 2000.
- Ничипоров, Б. Введение в христианскую психологию: Размышления священника-психолога. Москва 1994, URL: [https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/vvedenie-v-hristianskuyu-psihologiyu/\(17.08.2018\)](https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/vvedenie-v-hristianskuyu-psihologiyu/(17.08.2018)).
- Нора, П. Теперішнє, нація, пам'ять, Київ 2014.
- Павличко, С. Дискурс модернізму в українській літературі. Київ 1999.
- Поліщук, Я. Гібридна топографія. місця й не-місця в сучасній українській літературі. Чернівці 2018.
- Скопина, М. *Феномен «места» и «не-места» в постиндустриальном городе*. «Вестник МГСУ», 2013, № 1, с. 66—71. URL: [https://cyberleninka.ru/article/v/fenomen-mesta-i-ne-mesta-v-postindustrialnom-gorode-1 \(2.09.2018\)](https://cyberleninka.ru/article/v/fenomen-mesta-i-ne-mesta-v-postindustrialnom-gorode-1 (2.09.2018)).
- Топоров, В. Пространство и текст // Текст: семантика и структура, Москва 1983.
- Фуко, М. *Другие пространства (конференция)* // Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью, ч. 3, Москва 2006, с. 191–204.
- Штогрин, М. *Місто як спогад у романі Сергія Жадана «Ворошиловград»*, «Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. Серія Філологічна» 2016, вип. 62, с. 361–363.
- Элиаде, М. Космос и история. Избр. Работы, Москва 1987.
- Augé, M. Nie-miejsce. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności, Warszawa 2010.

W JAKI SPOSÓB MÓWI SIĘ O KLIMACIE – ANALIZA OSTATNICH TEKSTÓW PRASOWYCH

Marta KWAŚNIEWSKA

Doktorantka Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, POLSKA

DOI 10.25128/2304-1222.19.49.04

The paper investigates three press articles concerning the problem of climate change. The texts were extracted from different sources which vary in their political spectrum which may have an impact on the portrayal of the subject. Particular attention is paid to the differences in the presentation of the problem, as well as, the portrayal of people and their significance in the context of climate change.

Keywords: *climate change; press articles; Polish newspapers.*

У статті проаналізовано три вибрані статті з преси з різних джерел, які стосуються тематики зміни клімату. Вибрані газети відрізняються ідеологічними профілями, що може впливати на спосіб подання теми. Особлива увага приділяється відмінностям у поданні проблеми, а також позиціонуванні людини в межах проблеми.

Ключові слова: *зміни клімату, прес-релізи, польські газети.*

Artykuł analizuje trzy wybrane artykuły prasowe pochodzące z różnych źródeł, poruszające temat zmiany klimatu. Wybrane gazety różnią się profilami ideologicznymi, co może mieć wpływ na sposób przedstawienia tematu. Szczególna uwaga jest poświęcona różnicom w prezentacji problemu, a także pozycjonowaniu człowieka w obrębie problemu.

Słowa kluczowe: *zmiana klimatu, teksty prasowe, gazety polskie.*

Jednym z tematów popularnych ostatnio w mediach jest klimat, a konkretniej zmiany jakie w nim zachodzą i ich wpływ na naszą planetę oraz nas samych. Temat jest bardzo kontrowersyjny i istnieje wiele skrajnych opinii na ten temat, pomimo źródeł naukowych o zdecydowanym stanowisku o zmianie klimatu, globalnym ociepleniu i niekorzystnej dla środowiska działalności człowieka (Kundzewicz, 2008). Zanim zostanie omówiony sposób przedstawienia problemu w artykułach prasowych, warto jest zdefiniować omawiane koncepty.

Według Słownika języka polskiego PWN, klimat można zdefiniować jako „charakterystyczny dla danego obszaru zespół zjawisk i procesów atmosferycznych” („klimat”) lub „nastrój jakiegoś miejsca, środowiska, utworu itp.” („klimat”). W tym artykule, odnoszę się do pierwszego znaczenia tego pojęcia. Zmianę klimatu natomiast rozważam

jako znaczącą i długotrwałą zmianę klimatu na Ziemi oraz zmiany w warunkach pogodowych („climate change”). Dodatkowo, ważnym pojęciem pojawiającym się w dyskursie zmiany klimatu, a więc również w omawianych artykułach, jest raport IPCC. IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change), czyli Międzyrządowy Zespół ds. Zmian Klimatu jest to ciało doradcze, o charakterze naukowym i międzyrządowym, z siedzibą w Genewie. Jego zadaniem jest, przede wszystkim, zapewnianie obiektywnych oraz naukowych informacji dotyczących zmiany klimatu. Zespół ten, na podstawie badań przeprowadzanych przez naukowców z całego świata, co kilka lat wydaje obszerne raporty na temat zmiany klimatu, traktujące o jej konsekwencjach oraz możliwościach ich ograniczenia. Ostatni z tych raportów został opublikowany w 2014 roku. Jednakże, pomiędzy tymi raportami, IPCC publikuje również raporty specjalne, z których ostatni – dotyczący głównie globalnego ocieplenia o 1,5 stopni Celsjusza powyżej poziomów przedindustrialnych, jest omawiany, lub przywoływany w przytoczonych artykułach (IPCC, 2018).

Celem niniejszego artykułu jest analiza wybranych tekstów prasowych dotyczących zmian klimatycznych, w kontekście przedstawienia rzeczonych zmian oraz prezentacji człowieka na ich tle. Materiał badawczy w postaci tekstów prasowych został wybrany z powodu jego powszechności, a także dużym wpływem, jaki może wywierać na odbiorcę. Właśnie z powodu tego wpływu, za ważną uważam analizę artykułów pojawiających się w czasopiśmie zarówno drukowanych, jak i internetowych.

Jak zauważa Baker (2006 s.72) dziennikarze są w stanie wpływać na czytelnika poprzez produkowanie własnych lub modyfikowanie istniejących dyskursów. Pojedynczy tekst nie jest zazwyczaj znaczący, ale moc mediów tkwi w ich kumulatywności. Wpływ jest wywierany poprzez regularne powtarzanie pewnych treści i postaw. Warto zaznaczyć, że artykuły prasowe mogą wpływać na czytelnika również na inne sposoby, takie jak korzystanie ze starannie dobranych lub wykadrowanych zdjęć, czy posługując się cytatami, często wyrwanymi z kontekstu (Bednarek, 2005).

W celu zbadania jak ostatnio mówi się o klimacie w polskich gazetach, wybrałam po jednym z ostatnich artykułów następujących popularnych polskich gazet: „Polityka”, „Newsweek” oraz „Gazeta Polska”. Gazeta „Polityka” jest tygodnikiem społeczno-politycznym, pod względem ideologicznym prezentujący liberalno-lewicowy profil polityczny. Gazeta „Newsweek Polska” również jest tygodnikiem o charakterze społeczno-politycznym. „Gazeta Polska” jest tygodnikiem ogólnopolskim, koncentrującym się na

tematyce społeczno-polityczno-historycznej, o profilu prawicowo-konserwatywnym” (*Prasa w Polsce*).

Należy zaznaczyć, że jest to analiza losowych próbek tekstów prasowych i jako takie należy je traktować. Głębsze i bardziej ilościowe badanie, rozważające możliwe powiązania i trendy pomiędzy prasą o różnych orientacjach politycznych, a także pisane w różnych językach, będzie efektem moich przyszłych badań.

Przedstawienie problemu w gazecie „Polityka”

W artykule „Rolnictwo i hodowla bydła rujną naszą planetę. Alarmujący raport IPCC” opublikowanym 8 sierpnia 2009 roku, napisany przez Michała Roleckiego opisuje problem zmiany klimatu z wyraźnym wskazaniem czynnika ludzkiego i stawia człowieka w świetle odpowiedzialności, oczekując od niego działań przeciwdziałających przykrym konsekwencjom. Sytuacja przedstawiona jest jako krytyczna, ale jest również nadzieja. Dobro planety jest przyrównane do ludzkiego bezpieczeństwa.

(1) „Najnowszy raport międzyrządowego panelu do spraw zmian klimatu (IPCC) nie pozostawia złudzeń. Ziemia – tym razem chodzi o gleby, nie planetę – ma nas już dosyć.”

Główną strategią, mającą wywrzeć wrażenie na czytelniku stosowaną przez autora, jest używanie narracji w pierwszej osobie liczby mnogiej. Kilka przykładów rozważone jest poniżej.

(2) „*niszczymy* środowisko, zwłaszcza gleby, zbyt szybko, aby mogło *nas* wyżywić”

(3) „Najwięcej ziem *marnujemy* na pastwiska (aż 33 proc.). Rolnictwo odpowiada za aż jedną czwartą gazów cieplarnianych uwalnianych do atmosfery.”

(4) Powinniśmy zacząć działać już teraz, mówi IPCC. *Potrzebujemy* mniej pastwisk, a więcej drzew. Jeśli *pozwolimy* glebom i lasom zregenerować się, *zaczniemy* jeść mniej mięsa, marnować mniej żywności, będzie mieć to olbrzymi wpływ na naszą planetę i – przez cały łańcuszek powiązań – na *nasze bezpieczeństwo*.

(5) „*Powinniśmy* sadzić lasy, gdzie tylko się da, a tymi, które istnieją, gospodarować bardzo rozważnie.”

Ten zabieg stylistyczny, nie służy jedynie przedstawieniu człowieka jako osoby odpowiedzialnej za konkretny problem, ale może również stanowić istotne narzędzie perswazji. Według Grażyny Habrajskiej (2005, s.112), jest to przejaw budowania relacji JA i TY, nawiązujący kooperację. Jednym ze sposobów jest właśnie utożsamianie się z odbiorcą poprzez używanie zaimków oraz czasowników w pierwszej osobie liczby mnogiej.

Pomaga to odbiorcy w utożsamianiu się z nadawcą i stanowi zabieg perswazji zewnętrznej.

Liczba mnoga jest używana konsekwentnie w całym artykule, jednak występuje kilka wyjątków, w których można zauważyć większy dystans autora do przedstawionego głównego sprawcy degradacji planety, czyli człowieka.

(6) “Ziemia nigdy przedtem nie wydawała się mniejsza, a jej ekosystemy tak zagrożone. *Ludzkość pozostawiła* w spokoju tylko nieco ponad ćwierć lądów na Ziemi (28 proc. powierzchni niepokrytej lodem).”

(7) “*Czy ludzkość wykaże się rozsądkiem*, pokażą dopiero nadchodzące lata.”

W podanych wyżej przykładach, pojawia się dystans autora do ludzkości. Nie występuje tu jednocząca liczba mnoga, a ludzie zostają określani jako jedna masa, bez różnicowania jednostkowego.

W niektórych fragmentach natomiast, autor artykułu posiłkuje się bardziej bezosobowymi stwierdzeniami.

(8) “Przepis na katastrofę – degradacja gleb,,

(9) “*Mięso wrogiem planet*”

Tutaj autor wskazuje na czynniki doprowadzające do zmian w klimacie, w sposób nie wskazujący bezpośrednio na odpowiedzialne za to osoby, aczkolwiek jest to dopowiedziane dalej w tekście w sposób nie pozostawiający wątpliwości, kto powoduje podane procesy.

Dziennikarz wymienia kilka czynników, które przyczyniają się do tragedii rozgrywającej się na naszej planecie, takie jak hodowla zwierząt na mięso, nierozważne rolnictwo. Należy jednak zwrócić uwagę na to, że za wszystkie z nich bezpośrednio odpowiedzialny jest człowiek. Autor tłumaczy jednak, że sytuacja nie jest beznadziejna.

(10) “IPCC: Jeszcze jest nadzieja. *Jak się ratować?*”

W powyższym przykładzie można zauważyć dwie rzeczy, sugerowane przez zaimmek zwrotny *się*. Pierwszą z nich jest to, że zmiana klimatu nie jest destruktywna tylko dla planety, ale także dla ludzi. Po drugie, tylko człowiek ma moc sprawczą by tę sytuację poprawić.

Podsumowując, autor artykułu zdecydowanie umieszcza człowieka jako sedno problemu zmiany klimatu, nie dystansuje się od problemu. Człowiek jest przedstawiony jako główny powód zmian środowiskowych, jako jedna z ofiar tego problemu, ale także jako

osoba odpowiedzialna i zdolna do poprawy tragicznej sytuacji. Człowiek nie niszczy planety bezpośrednio, ale poprzez nadmierne eksploatowanie jej, poprzez nierozsądne rolnictwo i hodowlę zwierząt oraz nie pozostawienie glebom i lasom czasu na regenerację. Kluczem do walki z klimatem przedstawionym w artykule jest rozsądek ludzkości. Taki obraz zostaje przedstawiony poprzez różnorakie zabiegi perswazyjne, jak na przykład używanie liczby mnogiej czy posługiwanie się przenośniami.

Przedstawienie problemu w gazecie „Newsweek”

Artykuł prasowy, autorstwa Doroty Romanowskiej, zatytułowany „Skąd się u nas wzięły te zabójcze upały?” został opublikowany w gazecie „Newsweek” 15 czerwca 2019 roku. Artykuł ten, opowiada o prądach morskich, zmianach w średnich temperaturach na poziomie globalnym oraz o konsekwencjach tego problemu dla ludzkości. Nie wskazuje on natomiast na przyczynę omawianych zmian, czyli człowieka.

Artykuł można zasadniczo podzielić na wypowiedzi odnoszące się do bezpośrednich przyczyn zmian klimatycznych oraz do tych, mówiących o konsekwencjach powstałego problemu. Najpierw rozważę pierwszą grupę.

- (11) „*Sprawcą* tych upałów jest *powietrze zwrotnikowe*, które napływa do nas z południowego-wschodu.”
- (12) “Za te fale upałów eksperci *winią prąd strumieniowy*, czyli wąską strefę silnego wiatru, który wieje na wysokości 9-12 kilometrów, zazwyczaj z prędkością niewiele ponad 100 km/h, ale może przyspieszyć do 500. “
- (13) “*Odpowiedzialność* za intensywne zmiany prądu strumieniowego *spada na Arktykę*, która kształtuje klimat na półkuli północnej, a od lat się ociepla.”
- (14) “*Powodem tego miał być zamierający Gólfstrom*, zwany też Prądem Zatokowym, czyli potężny prąd oceaniczny, który stanowi część cyrkulacji atlantyckiej, odpowiadającej za rozprowadzanie ciepła po oceanie. “

W podanych przykładach autorka tekstu wielokrotnie odnosi się do tzw. sprawców zmian klimatycznych. Wśród nich można odnaleźć powietrze zwrotnikowe, prąd strumieniowy, Arktykę czy Gólfstrom. Zabieg ten, jest przykładem personifikacji. Zjawiskom pogodowym, czy nawet konkretnym obszarom na Ziemi zostają przypisane cechy ludzkie. Poprzez takie zastosowanie środka stylistycznego, zjawiska pogodowe są przedstawione jako odpowiedzialne za utrzymanie stabilizacji klimatycznej, a wszelkie odchylenia od normy są traktowane jako ich występki wobec prawa i ludzi.

Zjawisko przypisywania cech ludzkich rzeczom nieożywionym można również zaobserwować, gdy autorka tekstu omawia konsekwencje zmiany klimatu i ich wpływ na człowieka.

(15) „W upalne dni *stajemy się poirytowani i agresywni*. Nachodzą nas myśli samobójcze.”

(16) “Jednak od kilkunastu lat [prąd strumieniowy] *zachowuje się bardzo dziwnie*. Przestał przypominać gładką wstęgę i stał się silnie pofalowany. “

(17) “*Arktyka jest bowiem wyjątkowo czuła* na wahania temperatur. – Jest dla ziemskiego systemu pogodowego niczym *kanarek w kopalni*, który ostrzegał górników przed toksycznymi gazami”

W przykładzie (16) dziennikarka stosuje pierwszą osobę liczby mnogiej, podobnie jak w przypadku pierwszego omawianego artykułu, podkreślając wspólnotę z czytelnikiem oraz powszechność problemu. W przykładzie (16) autorka zauważa zmianę w wyglądzie prądu strumieniowego, która jest spowodowana zmianą w zachowaniu, ponownie personifikowanego zjawiska. Wreszcie, przykład (17) przyrównuje Arktykę do kopalnianego kanarka, który ma zadanie ostrzegać przed niebezpieczeństwem, najczęściej kosztem własnego życia.

Podsumowując, sposób przedstawienia zmiany klimatu w omawianym artykule sugeruje, że zjawiska pogodowe są odpowiedzialne za stan Ziemi. Wszelkie niekorzystne zmiany są winą tych zjawisk, natomiast rola człowieka w intensywności i występowaniu tychże zjawisk jest nieuwzględniona. Co więcej, w artykule część zjawisk jest personifikowana, można zauważyć użycie liczby mnogiej pierwszej osoby oraz przenośni. To wszystko tworzy obraz świata, w którym człowiek zostaje dotknięty konsekwencjami zmiany klimatu, spowodowanymi niesubordinowanymi zjawiskami pogodowymi.

Przedstawienie problemu w gazecie „Gazeta Polska”

Artykuł zatytułowany „Klimakterium lewactwa. Trzy dekady hysterii o ociepleniu”, który został opublikowany 3 lipca 2019 roku w gazecie „Gazeta Polska” jest autorstwa Jacka Lizieniewicza. Całość artykułu ma charakter prześmiewczy, zwłaszcza w stosunku do aktywistów zajmujących się zmianą klimatu. Można również zaobserwować tendencję do bagatelizowania problemu, w sposób perswazyjny.

Pierwszym omawianym tu zabiegiem jest bagatelizacja problemu i uspokajanie czytelnika, powołując się na argumenty mające wskazywać na brak możliwości katastrofy ekologicznej. Poniżej zaprezentowanych jest kilka przykładów.

(18) „Innym argumentem wskazującym, że *katastrofa nam nie grozi*, jest to, że technologia OZE nie jest transferowana w dużej liczbie do krajów rozwijających się.”

(19) „Inną przesłanką na to, że *katastrofa nam nie grozi*, jest fakt, że ucinane są dyskusje na temat geoinżynierii.”

(20) „Na klimat wpływa również aktywność słońca, wiatr kosmiczny, kąt i nachylenie Ziemi, aktywność wulkaniczna i absorpcja dwutlenku węgla przez oceany. [...] *Mimo to 97 proc. klimatologów jest przekonanych, że nasza planeta ociepla się w niespotykanym dotąd tempie i dzieje się to za przyczyną człowieka.*”

(21) „***Ekologiczne bzdury opozycji***”

Jak można zauważyć, w podanych przykładach, słowa „katastrofa nam nie grozi” są powtarzane kilkakrotnie, co jest zabiegiem perswazyjnym, często używanym przez dziennikarzy (Baker 2006, s.72) w tym przypadku na mikroskalę, w obrębie jednego artykułu. Co więcej, dziennikarz podważa stanowisko naukowców (20). Wreszcie, w przykładzie (21) można zauważyć sugerowanie braku sensu w ekologicznych postulatach. Wszystkie te zabiegi mają na celu umniejszenie wagi problemu w oczach czytelnika.

Kolejnym zabiegiem, wykorzystywanym w badanym artykule, jest prześmiewcze przedstawienie osób otwarcie walczących ze zmianą klimatu, a także wymienienie konkretnych osób, znanych z mediów, starając się umniejszyć im autorytetu.

(22) „***Napędzani temperaturą i słońcem aktywiści natychmiast też ruszyli w lud przekonywać, że Ziemia stoi na krawędzi. To już trzecia dekada tej hysterii.***”

(23) „Po raz pierwszy zebrało się *ciało mędrców ONZ* Międzyrządowy Zespół ds. Zmian Klimatu (IPCC), które doradza rządów w kwestiach zagrożeń klimatycznych. Od tamtej pory upały, huragany, powodzie służą lewicy do *wieszczania końca ludzkości i Ziemi*, jaką znamy. No i ciągle *koniec świata* jest przekładany.”

(24) „Bardziej opłaca się więc *grać na emocjach i inwestować w propagandę*. Po tym, gdy *sięgnięto już po celebrytów pokroju Ala Gora, Arnolda Schwarzeneggera i Leonarda Di Caprio*, tym razem moda jest na *młodzieńczy bunt*. Na jego czele stanęła Szwedka *Greta Thunberg*, która stała się twarzą młodzieżowych protestów klimatycznych.”

W podanych wyżej przykładach, autor artykułu podkreśla, że problem zmiany klimatu jest traktowany nazbyt poważnie, porównując działania podejmowane w celu uświadamiania ludzi o wadze problemu, do obwieszczeń o domniemanych końcach świata, które od czasu do czasu są popularne w mediach. Takie porównanie powoduje utratę wiarygodności przedstawionych postaci, a więc również problemu zmiany klimatu, który reprezentują. Dodatkowo, dziennikarz sugeruje, że osoby związane z działaniem na rzecz walki ze zmianą klimatu, m.in. Al. Gore, Arnold Schwarzenegger czy Leonardo Di Caprio, nie angażują się w sprawę dobrowolnie, a są raczej marionetkami w politycznej

grze. Zastosowanie wyrażenia „sięgnięto po” w stosunku do ludzi, suponuje użycie metafory.

Ostatnim omawianym tu aspektem przedstawienia problemu zmiany klimatu w artykule „Gazety Polskiej”, jest przedstawienie działań jawnie pogarszających stan klimatyczny jako zwycięstwo Polaków, a więc czytelników gazety.

(25) Polska zapłaciłaby co najmniej 870 mld zł za dekarbonizację, którą próbowano przeforsować podczas ostatniego szczytu UE. Skuteczne zablokowanie tych zapędów to wielkie *zwycięstwo naszego kraju.*”

W tym przykładzie można zauważyć zabieg, mający na celu odwrócenie uwagi czytelnika. Dekarbonizacja, a więc sposób na walkę ze zmianą klimatu, jest przedstawiony wyłącznie jako poważny uszczerbek dla Skarbu Państwa. Z drugiej strony, zablokowanie takiego działania jest przedstawione jako sukces ze strony Polski, z którego czytelnik powinien być zadowolony.

Podsumowując, autor omawianego artykułu z „Gazety Polskiej” przedstawia problem zmiany klimatu jako przekolorowany i zdecydowanie mniej ważny, niż jest przedstawiany w innych mediach. Stosowane są tu różne zabiegi perswazyjne, na przykład kilkukrotne powtarzanie danych sformułowań, czy wykorzystywanie metafor. Osoby walczące ze zmianą klimatu są ukazane jako rozhisteryzowane i niepotrafiące trzeźwo ocenić sytuacji. Udział ludzi w problemie jest całkowicie negowany.

Podsumowanie

Reasumując, analiza wybranych artykułów prasowych wykazała, że we wspomnianych artykułach występują trzy różnorakie podejścia do przedstawienia zmian klimatycznych i postawy człowieka wobec nich. W gazecie „Polityka” można zaobserwować otwarte prezentowanie człowieka jako powodu katastrof klimatycznych, ale także jego możliwe działania ku poprawie sytuacji. Zaznaczone jest, że walka ze zmianą klimatu jest w interesie człowieka. Narzędzia perswazji, takie jak używanie liczby mnogiej w pierwszej osobie, czy przenośnie, są użyte w celu utożsamienia człowieka z problemem i zachęcenia do działania. W artykule pochodzącym z gazety „Newsweek” mamy do czynienia z oddzieleniem problemu zmiany klimatu od człowieka, nie wskazywaniem na żadne powiązanie między nimi oraz opisywaniem problemu w sposób neutralny. Przyroda jest tu personifikowana i przedstawiona jako odpowiedzialna za stan naszej planety oraz jako sprawca niekorzystnych zmian. Oprócz personifikacji, stosowana jest również

liczba mnoga w pierwszej osobie oraz przenośnie. W końcu, „Gazeta Polska” przedstawia problem zmiany klimatu jako przesadzony, bagatelizuje go, wyśmiewa osoby, które aktywnie walczą ze zmianami klimatu oraz ich działania. Rola człowieka w tej zmianie jest natomiast negowana. Podobnie jak w poprzednich artykułach, autor stosuje zabiegi mające na celu przekonanie czytelników do swoich racji, takie jak kilkukrotne powtarzanie poszczególnych wyrażen czy przenośnie.

Biorąc pod uwagę różnorodne sposoby przedstawiania problemu zmiany klimatu widocznego w omawianych artykułach, można przypuszczać, że mają one odmienny wpływ na swoich czytelników i ich postrzeganie tego problemu. Nie można jednoznacznie stwierdzić, który z artykułów jest najbardziej obiektywny, ponieważ wszystkie z nich wykorzystują techniki perswazji i wszystkie próbują przekonać czytelnika do swoich racji.

LITERATURA

- Baker, P. *Using Corpora in Discourse Analysis*, London 2006.
- Bednarek, M. A. *Construing the world: conceptual metaphors and event-construal in news stories*, „Metaphorik.de”, 2005, 9, 6–32.
- Climate change*, in: Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com>, [10.07.2019].
- Habrajska, G. *Nakłanianie, Perswazja, Manipulacja językowa*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Litteraria Polonica”, 2005, 7, s. 91-126.
- IPCC, *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty*, Geneva: World Meteorological Organization, 2018.
- Klimat*, w: Słownik języka polskiego PWN, URL: <https://sjp.pwn.pl>, [10.07.2019].
- Kundzewicz, Z. W. *Konsekwencje globalnych zmian klimatu*, NAUKA, 2008, 1, 103–118.
- Lizieniewicz, A. *Klimakterium lewactwa. Trzy dekady hysterii o ociepleniu*, URL: <https://www.gazetapolska.pl/19819-klimakterium-lewactwa-trzy-dekady-hysterii-o-ociepleniu> [16.10.2019].
- Prasa w Polsce*, w: #Poland, URL: <https://web.archive.org/web/20130312090627/http://www.poland.gov.pl/Prasa,w,Polsce,6676.html> [21.10.2019].
- Rolecki M., *Rolnictwo i hodowla bydła rujnują naszą planetę. Alarmujący raport IPCC*, URL: <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/nauka/1918186,1,rolnictwo-i-hodowla-bydla-rujnuja-nasza-planete-alarmujacy-raport-ipcc.read> [16.10.2019].
- Romanowska D., *Skąd się u nas wzięły te zabójcze upały?*, URL: <https://www.newswweek.pl/wiedza/nauka/fala-upalow-w-polsce-skad-sie-u-nas-wziely-te-zabojcze-upaly/e71jszq>, [16.10.2019].

PSYCHOLOGICAL DISCOURSE OF EMOTIONS IN MEDIATION

Katarzyna OBERDA

Ph.D. student, the Jan Kochanowski University in Kielce, POLAND

DOI 10.25128/2304-1222.19.49.05

The aim of this article is to determine the role of emotions in mediation in both theoretical and practical terms. The theoretical discussion focuses on the psychological discourse of emotions from interdisciplinary perspectives including psychological, sociological and linguistic theories. To determine the role of emotions in mediation, the evaluative mediation data is analysed with the application of discursive psychology as a methodological approach stipulated by Glynos et al.

Keywords: *discourse analysis, discursive psychology, emotions, mediation.*

Метою статті є окреслення ролі емоцій у медіаціях як з теоретичного, так і з практичного боку. Теоретична дискусія зосереджена на психологічному дискурсі емоцій у міждисциплінарній перспективі, включаючи психологічні, соціологічні та мовні теорії. Для окреслення ролі емоцій у медіації аналізуються дані з оцінними медіаціями з використанням дискурсивної психології як методологічного підходу, визначеного Glynos та ін.

Ключові слова: *дискурсивний аналіз, дискурсивна психологія, емоції, медіація.*

Celem tego artykułu jest określenie roli emocji w mediacji zarówno pod względem teoretycznym, jak i praktycznym. Dyskusja teoretyczna koncentruje się na psychologicznym dyskursie emocji z interdyscyplinarnych perspektyw, w tym teorii psychologicznych, socjologicznych i językowych. Aby określić rolę emocji w mediacji, analizowane są dane z wartościujących mediacji z zastosowaniem psychologii dyskursywnej jako podejścia metodologicznego określonego przez Glynos i in. Słowa kluczowe: *analiza dyskursu, psychologia dyskursywna, emocje, mediacja.*

Introduction

Emotions occur at all stages of mediation starting with Stage 1 i.e. convening the mediation through the stages of an opening session, communication, negotiation to Stage 5 i.e. Closure. The disputants enter the mediation process with their emotions understood as mental states strongly associated with the disputants' nervous systems [Panksepp 1992; Panksepp 2005; Damasio 1998; Davidson, Ekman 1994]. As mental states, the disputants' emotions occur at the stage when legal aspects of mediation are determined either for

court mediation or extrajudicial mediation. They accompany the disputants during the opening session. The verbal and nonverbal release of the disputants' emotions is noticeable at the communication and negotiation stages. They also accompany the disputants when they reach the final stage of mediation.

Emotions associated with thoughts, feelings, experience and behavioural responses are inextricably intertwined with their disputants' mood, disposition, and motivation in all types of mediation. The relationship between emotions and motivation widely recognised in psychological studies [Shacter, et al 2012]. This relationship has an impact on the outcomes of civil mediation, business mediation, criminal mediation, employee mediation, family mediation, peer/school mediation since the well-motivated disputants aim at resolving their dispute.

Although mediation is the key-term in this paper, the main focus concerns the psychological discourse of emotions that occur in mediation. The main objective of this article is to reconstruct the disputants' emotions involved in mediation. Therefore, firstly the review of literature relates to the psychological discourse of emotions from its historical perspective. Secondly, the analytic approach to the psychological discourse of emotion in mediation is presented. Thirdly, the results of the qualitative analysis related to the empirical data [1, 2, 3, 4, 5] are discussed to indicate the role of the disputants' emotions in mediation with the conclusions drawn.

Review of literature

The APA psychology dictionary defines the term *discourse* as "areas of written, spoken and marked communication, both formal (debate) and informal (conversation). The term is most commonly used in linguistics, in which discourse analysts focus both on language study (sentences, speech acts, and lexicons) as well as on the rhetoric, meanings, and strategies underlying social interaction"[*Dictionary APA*].

The history of psychological discourse on emotions as part of the study of human behaviour and mental processes goes back to the various ancient civilisations in which Egyptian, Persian, Greek, Chinese and Indian philosophers express their views on human mind and body [Okasha, 2005; Sheehy, et.al. 2002]. The historical account of psychological discourse is primarily focused on the concepts and theories that form the essential content of discourse related to such psychological issues as e.g. depression and

thought disorders [Okasha, 2005], or to the theory of humours as regulating human behaviour [Sheehy, et. al, 2002].

From the historical perspective, the psychological discourse related to emotions has its origins in the Hippocratic Collection from the Classical period of Greece [Jouanna, 1999]. Hippocrates' theory of four temperament types is developed further by Kant (1974), who develops Hippocrates' views on temperament into the dimensions of emotionality and energetic arousal. Kant's (1974) theory on the human emotional constitution becomes the foundation for the development of all temperament and personality models [Thomas, Chess, 1977, Kagan, 1997].

The evolutionary theories related to the psychological discourse on emotions starts with Darwin (1872), who discusses the expressions of animal and human emotions. Following his theory of the evolution of species Darwin (1872) argues that emotions evolve through the inheritance of the inborn character and their verbal and non-verbal expressions should be studied universally across various cultures. Darwin's (1872) theory on emotions is further developed in the psychological discourse by evolutionary psychology [Gaulin, McBurney 2003] or the neuropsychology [Damasio, 1998; LeDoux 1996].

The psychological discourse on emotions acquired a new dimension in the last decade of the nineteenth century. James (1884) introduces a new theory of emotions later developed into the James-Lange theory based on the premise that emotion is the consequence rather than the cause of the bodily experiences associated with its expression [James, 1884, Lange 1885].

In the James-Lange theory [James, 1884, Lange 1885], a stimulus causes a physiological response and an emotion follows the response. This theory has received criticism throughout the years since its introduction [Cannon 1927; Cannon 1931; Bard 1928]. Nevertheless, *Dalgleish [2004: 583] states that modern neuropsychologists and neurologists follow the components of the James-Lange theory in which "bodily feedback modulates the experience of emotion". What is more, James (1890) lays the foundations for the discussion of the relationship between consciousness, emotion, and habit.*

Although the psychological discourse on emotions has its origins in pre-modern history, the term *emotion* dates back to "1570s, "a (social) moving, stirring, agitation," from Middle French *émotion* (16c.), from Old French *emouvoir* "stir up" (12c.), from

Latin *emovere* "move out, remove, agitate," from assimilated form of *ex* "out" (see *ex*) + *movere* "to move" (from PIE root *meue "to push away"). Sense of "strong feeling" is first recorded in the 1650s; extended to any feeling by 1808 [*Etymology Dictionary*]. Dixon (2003) states that the term *emotion* refers to passions and affections in academic discussions. Smith (2015) indicates that the modern concept of emotion entered the English language in the 1830s since before people experienced passions or sentiments.

Since its occurrence in the academic discussion, the term *emotion* has been functioning with a wide variety of definitions. Kleinginna and Kleinginna (1981) attempt to resolve the terminological confusion concerning emotions and they discuss various emotion-related categories. Kleinginna and Kleinginna (1981) open their discussion with traditional categories of affect and cognition [James 1884, Morris, 1979], then they concentrate on physical categories corresponding to external emotional stimuli, physiological mechanisms and emotional/ expressive behaviour [James 1884; James 1890; James 1894], as well as the categories of disruptive or adaptive effects [Carr 1929; Peters 1970], categories of the multi-aspect nature of emotional phenomena [Lazarus 1975] and those that overlap emotion and motivation [Plutchik 1962; Plutchik 1980; Plutchik 1991]. After the discussion of various categories of emotions, Kleinginna and Kleinginna [1981: 355] propose the following definition:

“Emotion is a complex set of interactions among subjective and objective factors, mediated by neural~hormonal systems, which can (a) give rise to affective experiences such as feelings of arousal, pleasure/displeasure; (b) generate cognitive processes such as emotionally relevant perceptual effects, appraisals, labeling processes; (c) activate widespread physiological adjustments to the arousing conditions; and (d) lead to behavior that is often, but not always, expressive, goal-directed, and adaptive”.

Kleinginna and Kleinginna's (1981) definition of the term *emotion* emphasises its complex interactional nature of subjective and objective factors, which are mediated by neural and hormonal systems. Moreover, the functions of emotions are indicated as firstly they give rise to affective experience, secondly, they generate cognitive processes and thirdly they lead to expressive goal-directed and adaptive behaviours.

To understand the nature of emotions, we follow the *Dictionary APA* which defines the term *emotion* as "n. a complex reaction pattern, including experiential, behavioural

and physiological elements, with which the individual tries to deal with the personally significant matter or event. The specific quality of emotions (e.g. fear, shame) depends on the special significance of the event. For example, if the meaning is associated with a threat, fear will probably arise; if the meaning involves disapproval from another person, it is likely to be a shame. Emotion usually involves feeling, but it differs from feeling overt or covert involvement in the world". However, to understand the emotions involved in the process of mediation we concentrate also on the functions of emotions in the mediation process.

Methodology

In this article, the applied methodological approach is that of discursive psychology based on Discourse Analysis as a tool [Glynos et al. 2009]. This methodological approach allows for conceptualizing the phenomena of emotion communication and cognition in discursive terms. In this methodological approach, we follow Edwards' (1997) position of discursive psychology combined with three basic theoretical principles of psychological discourse [Potter 2003; Potter and Edwards 2001].

The first principle states that psychological discourse is both constructive and constructed [Potter 2003; Potter and Edwards 2001]. It is constructed because it consists of language units and structures, such as words, categories, and sentences, to represent a specific version of the world. It is constructive because in the presented world it is a product of the conversation itself.

The second principle reveals discourse as action-oriented not only because speaking or writing are actions in themselves, but discourse is the basic means of social action, e.g. inviting, justifying, blaming [Potter 2003; Potter and Edwards 2001].

The third principle shows that the discourse is in a specific sequential environment, because words form sentences and are understood according to the linear sequence of this,

what precedes and follows them [Potter 2003; Potter and Edwards 2001].

Discussion of the results

The research problem of this article refers to the role of emotions in the process of mediation, and more precisely how the disputants' emotions influence the outcome of the mediation. The nature of this research problem is interdisciplinary, subject-matter and problem – solving oriented. The combination of those research problem features show that the research problem is not only significant in the fields of psychology, sociology, law, and linguistics but also specific as it refers to the outcome of mediation in the form of dispute resolution and manageable. To provide the answer to this research question, it is necessary to conduct the analysis of the selected recorded data following the research procedure and applied methodology described above.

The research procedure in this article is based on the key concept of the research to determine the role it plays in the process of mediation. To obtain this objective five major steps have been applied in this quantitative emotion-related research process, namely

1. Statement of the research problem
2. Review of the Literature
3. Selection of Data
4. Analysis of Data
5. Discussion of research results

The basic concept of this research is the disputants' emotions involved in mediation. To reconstruct the role which the disputants' emotions play in mediation, it is necessary to follow the framework of the selected scientific methods and analytical tools. Once the research empirical data have been selected and analysed, the discussion of the key terms, categories, and functions follow.

The research data come from the recorded mediation sessions entitled: *An Inside Look at Family Mediation* [1], *Resolution through Mediation* [2], *Victim-offender mediation* [3], *Considering mediation? What you need to know?* [4] as well as *Family Mediation in Action* [5]. The texts of the recordings have been analysed in terms of content, form, and context.

The structural content of emotions in mediation

The discourse analysis of the disputants' emotions in mediation [1, 2, 3, 4, 5] shows that the process of mediation starts with the negative emotions of the disputants (Plutchik, 1980). In some mediations, negative emotions are subject to transformational emotions

(James, 1902/1987). As a result, the negative emotions are transformed into positive ones (Plutchik, 1980) in those mediations in which the dispute resolution is reached. This process of emotional transformation in mediation is visualised on the following Fig. 1.

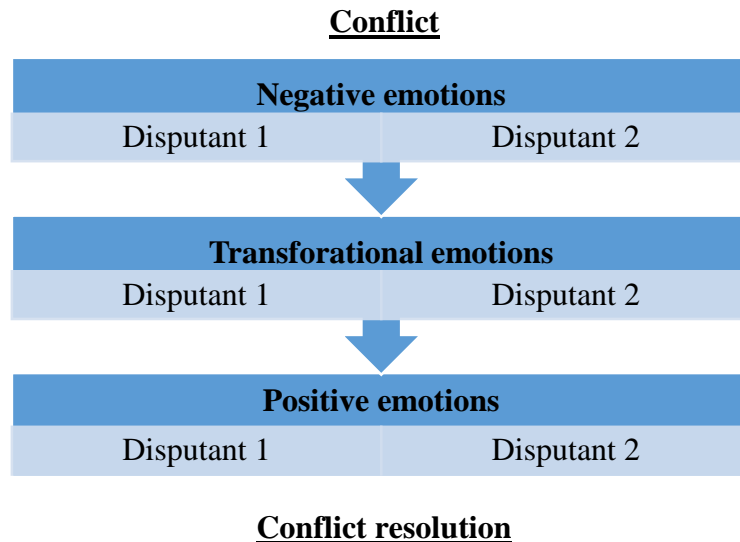

Fig. 1 Model of emotional transformation in mediation (source: own elaboration)

At the initial stages of mediation, negative emotions become underlying factors of conflict. The disputants are driven by anger, fear, grief, humiliation, and frustration [1, 2, 3, 4, 5]. Their negative emotional energy prevents their conflict or dispute from ending with reconciliation and resolution [1]. Embraced by the power of negative emotions they enter a mediation procedure with the view to benefiting from the effective dialogue moderated by the mediator, who should be impartial to both disputants [1]. The willingness of both disputants to continue the mediation process may be a turning point in the structural layout of their emotions in mediation [2, 5].

Stage 1 Negative emotions

Each conflict is connected with negative emotions to which anger, contempt, disgust, jealousy, fear, pain, sadness, and sorrow belong [1, 2, 3, 4, 5]. Out of those negative emotions, some emotions such as anger, sadness, and fear are known as primary negative emotions that are thought to be innate while other complex negative emotions such as envy and quilt seem to be the outcome of social learning.

Anger is considered to be one of the primordial emotions usually associated with fear, grief or pain. It is frequently evoked by frustration resulting from difficulties to attain

the goal or to preserve the feeling of safety. Whatever, the sources of anger might be, whether they are related to the actions disturbing human safety by threats, insults, injuries or restraints. The underlying reasons for anger in mediation are usually connected with betrayal, deprivation, disapproval, exploitation, humiliation, manipulation.

In the mediation process, the emotion of anger is experienced when the disputants have wronged each other [1, 2, 3, 4, 5]. They both feel that they have been wronged [1, 2, 3, 4, 5]. Another frequently experienced emotion of contempt leads the disputants to take actions that are full of disapproval and disrespect, e.g. *My breakup with Emily was a nightmare* [4], which can trigger a cycle of negativity and destruction within any human relationships [2, 4]. In the family mediation, the emotions of contempt, disgust, and jealousy usually lead the disputants to withdraw, leaving the conflict unresolved or causing a breakup of the couple [1, 5].

In the conflict, the emotion of jealousy is quite complex because it is a mixture of three primary negative emotions, namely fear, anger, and sadness [1, 4, 5]. The emotion of fear in mediation usually refers to a threat of losing a relationship either experienced consciously or subconsciously. Then the emotion of anger occurs and it is directed towards the disputant which is the source of threatening the relationship [2]. And finally, the emotion of sadness embraces the disputant, who is at the prospect of losing the relationship [1, 5].

Negative emotions influence the way the disputants interact with each other [1, 2, 4, 5]. In the case of any mediation process, the negative emotions are challenging the disputants' relationship and contribute to the unpleasant experience of both parties [1, 2, 3, 4, 5]. If the negative emotions have been lasting for a considerable period they lead to frustration, which may be the main source of aggression, when the circumstances do not help for the conflict resolution [1, 2, 4]. The more frustrated the disputants are, the more aggressive they are towards each other [2].

Aggression involves a set of reactions to the fulfilled or unfulfilled need or more unfulfilled needs. The aggressive disputant evokes fear in the mind and body of the another disputant [2]. As a result, the heart rate increases, as well as breathing rate, and pupil dilation [2]. Those physiological changes make the disputant aware of potential danger

stimulated by aggression and fear expressed verbally e.g. *Now stop! Please stop that Mr. Miller! Stop! I don't want her to use these words here. If she uses these words I am out of this room, out of this mediation* [2] as a protective mechanism to keep the disputant safe from any harm.

Another negative emotion that occurs in conflict is that of humiliation. The disputant who is humiliated feels unpleasant in front of others, e.g. children, other employees or neighbours. Humiliation is a very intense emotion, which plays an important role in the conflict of individuals and as well as groups [2, 4]. According to Klein (1991), humiliation is an emotion-oriented to the action and it needs a humiliator, a victim and a witness, who have less power than a humiliator.

Stage 2 Transformational emotions

At the stages of communication and negotiations, the transformational emotions occur (James, 1902/1987). Once the disputants realise that negative emotions are usually the foundations of their conflict, they employ the transformational emotions to root out and understand the underlying nature of the conflict and with those transformational emotions, they can influence their communication and negotiation process to reach the settlement [1, 2, 4, 5]. Those transformational emotions usually become a helpful tool to reach the final resolution e.g. *I can change* [3].

Unlike negative emotions, transformational emotions are not structured by habitual reactions to the world [James 1987]. These emotional reactions are not blind instinctual responses but the acquired reaction pattern that can bring the disputants from the divided state to the unified state, i.e. from the state of conflict to the state of unification, or from the state of disintegration to the state of integration [1, 2, 4, 5].

The discussion of transformational emotions in mediation may refer to James (1987) when he explains how transformational emotions function when the individuals fall in and out of love. Those transformational emotions are generated from the subconsciousness in a sudden and instantaneous manner. This is of prime importance concerning any mediation process, as the disputants exhausted with the struggle have to stop [James 1987: 197]. This condition of exhaustion is usually the reason why the

disputants express their willingness for mediation to reach conflict resolution. When the boundary between the subconsciousness and consciousness relaxes the transformational emotions floods into the consciousness, and then it is possible to talk about the 'conversion' [James 1987] or 'transformation' from negative to positive emotions.

Stage 3 Positive emotions

Positive emotions are necessary to conduct constructive communication and negotiation to solve the conflict. When the disputants express the willingness to find the solution to the conflict they initiate the communication and negotiation process to reach their objective [5]. If they feel a need for cooperation to make a resolution to their conflict they set the goals, plans, negotiation. In these activities, they use their cognitive flexibility and they mentally explore the new situations of negotiations conducted in the constructive forms [1, 2, 4, 5].

One of the basic emotions that leads to conflict resolution is hope. This emotion can have a positive effect on the solving of the conflict because it can formulate the expectations and aspirations for problem-solving (Staats, Stassen, 1985). The disputants hope that they will work out the conflict resolution to solve the conflict in a constructive manner [2, 4, 5]. They feel anticipatory happiness that they soon will have their currently experienced unhappy situation converted into acceptable solutions to both of them.

The emotion of hope generates another positive emotion, namely that of interest in meeting their needs and achieving their goals. This interest sparked by novelty to change the current conflicted situation is a necessary prerequisite for constructive communication and negotiation [1, 5]. In the process of mediation, interest as an emotion causes the disputants' attention focused on the object of the conflict to be resolved. The basic function of interest is to motivate the search for knowledge to solve the conflict [1, 2, 4, 5].

The form of emotions in mediation

In the process of mediation, the disputants' emotions are communicated both verbally and nonverbally [1, 2, 3, 4, 5]. The verbal form of communication is usually orally transmitted although certain messages may be transmitted in the written mode in

the process of mediation. The nonverbal communication between the disputants refers to sending and receiving wordless messages. The nonverbal form of communication includes gestures, body language, posture, tone of voice and facial expressions [1, 2, 3, 4, 5]. Those two forms of emotional communication are vital and should be both taken into account at all stages of the mediation process.

The disputants' oral communication is mainly based on spoken words arranged in the syntactic structures. In the face-to-face conversation, the disputants convey information about the subject matters as well as the state of their emotions [1, 2, 3, 4, 5]. Additionally in the face-to-face conversation during the process of mediation, the mediator as well as disputants listen to the arguments, read facial expressions and body language of the speaker and discover the knowledge about the speaker's emotional state e.g. *I understand that the feelings are running high, so I would propose that we adjourn into a private session* [2], which can prevent the disputants from identifying their private or business concerns.

The disputants' emotions communicated verbally are expressed by different language means, namely vocabulary, syntax and phonetics e.g. *I think they are crazy* [2]. There are systemic ways of expressing emotions through lexemes describing emotions such as anger, disappointment, get nervous, metaphors, comparisons including profanity and curses, e.g. *You'll probably get angry* [5]. Emotions communicated verbally are expressed by different language means, e.g. syntactic means e.g. interrogative sentences e.g. *How is it my fault?* [1] exclamatory e.g. *It's a lie!* [5] or repetition e.g. *It's a lie!, It's an absolute lie!* [5], *No, no, no* [2] or phonetic means through e.g. a change in tone of speech, by pitch, volume, speed or clarity of speaking [1, 2, 3, 4, 5].

Emotions communicated verbally are also expressed through lexical and syntactic factors that are very important for determining the irony of expression e.g. *half an hour is justification in her mind to stop me seeing the children* [5]. A degree of fluency of speech that indicates a disturbance of competence and responsibility under the influence of usually strong negative emotions e.g. anger or the content (content) of statements i.e. different content may occur at different stages of meditation and reflect the relationship of the disputants, in finding ways to resolve the conflict amicably.

The nonverbal communication of emotions shows that emotions are expressed by various non-language means of expression that include not only the body language, e.g. clenched fists, pursed lips, expressing anger, but also gestures and facial expressions in total camouflage, e.g. in economic or employee negotiations, instead of clenched fists, he grabs the pen and tries to attach it [1, 2, 3, 4, 5]. Additionally, the nonverbal communication of emotions refers to the expression of emotions by various non-language means of expression such as protective barriers, e.g. women use a notebook as a protective shield, i.e. they keep it on the table or in front of them [2], and personal distance manifested by distance from the other party [2, 4, 5].

The context of emotions in mediation

In the process of mediation, the context of emotions immediately highlights the importance of communication and negotiation as the stages of mediation. During those stages of communication and negotiation, the context of emotion is closely related to argumentation as a means to reasonably handle the conflict in the process of mediation [5].

During the argumentation, the disputants tackle the topics under discussion providing both theoretical insights and detailed empirical observations. The emotions associated with the exploration of mediation as a real-life context of argumentation may contribute to the increased argumentative awareness that may improve conflict resolution or not [5].

The particular emphasis on the argumentation as a context of the disputants' emotions should be taken into account by the mediator by mapping the mediation through an interdisciplinary reasoned review of existing disputants' accounts [5]. For the mediator, the study of argumentation content and form in mediation may be the main source and the solid basis for the mediator to help the disputants discuss reasonably. The mediator's competence to analyse the psychological discourse of emotions and their transformational character plays a crucial role in this relation at the levels of issue selection, evoking of cultural-contextual premises and choice of argument schemes.

Conclusions

The use of psychological discursive analysis for the emotions communicated by the disputants in the process of mediation helps the mediator quickly assess the emotional state of the disputants and support them during the discharge of negative emotions to build on positive emotions. What is more, the mediator's verbalization of the disputants' emotions at various stages of mediation helps the mediator perform actions aimed at transforming negative emotions into positive ones, eliminating communication barriers to lead the disputants to the conflict resolution.

BIBLIOGRAPHY

- Bard, P. A. *A diencephalic mechanism for the expression of rage with special reference to the central nervous system*, "American Journal of Psychology". 1928. 84, pp. 490–513.
- Cannon, W. B. *The James-Lange theory of emotion: A critical examination and an alternative theory*, „American Journal of Psychology”, 1927. 39, pp. 106-124.
- Cannon W. B. *Against the James–Lange and the thalamic theories of emotions*, "Psychology Revue". 1931. 38, pp. 281–295.
- Carr, H. A. *Psychology, a study of mental activity*. New York 1929.
- Dalgleish, T. *The emotional brain*. "Nature Reviews Neuroscience". 2004. 5 (7), pp. 582–89.
- Damasio, A.R. *Emotion in the perspective of an integrated nervous system*, "Brain research. Brain research reviews". 1998. 26 (2-3), pp. 83–86.
- Darwin, Ch. *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. London 2009.
- Davidson, R. J., Ekman P. *The Nature of emotion: fundamental questions*. Oxford 1994. pp. 291–93.
- Dictionary APA*, <https://dictionary.apa.org>
- Dixon, T. *From passions to emotions: the creation of a secular psychological category*. Cambridge 2003.
- Edwards, D. *Discourse and cognition*. London 1997.
- Edwards, D., Potter, J. *Discursive Psychology*. London 1992.
- Edwards, D., Potter, J. *Discursive psychology, mental states and descriptions*, in L. te Molder, J. Potter (eds.) *Conversation and Cognition*. Cambridge 2005, pp. 241–259.
- Etymology Dictionary* <https://www.etymonline.com/word/emotion>

- Glynos, J., Howarth, D., Norval, A., Speed, E. *Discourse analysis: Varieties and Methods*. "National Centre for Research Methods" 2009. 014. 1-41.
- Gaulin, Steven J.C., McBurney, D. H. *Evolutionary Psychology*. New Jersey. 2003, pp. 121–142.
- James, W. *What is an Emotion*. "Mind" (34), 1884, p. 188–205.
- James, W. *The Principles of Psychology*, New York 1890.
- James, W. *The Physical Basis of Emotion*, "Psychological Review", 1. 1894, pp. 516–529.
- James, W. *The Varieties of Religious Experience*, in *William James: Writings 1902-1910*, New York 1987.
- Jouanna, J. Hippocrates*. Baltimore 1999.
- Lange, C. *The Emotions*. Baltimore 1885.
- Lazarus, R. S. *A cognitively oriented psychologist looks at feedback*. "American Psychologist", 1975. 30, pp. 553-561.
- LeDoux, J.E. *The Emotional Brain*. New York 1996.
- Kagan, J. In *the beginning: the contribution of temperament to personality development*. "Modern Psychoanalyse". 1997, 22, pp. 145–155.
- Kant, I. Anthropology from a pragmatic point of view*. The Hague 1974.
- Klein, D. C. *The humiliation dynamic: An overview*. "The Journal of Primary Prevention", 12, 1991, pp. 93–121.
- Kleinginna, P.R., Kleinginna, A.M. *A Categorized List of Emotion Definitions with Suggestions for a Consensual Definition*. "Motivation and Emotion", 1981. Vol. 5, No 4, pp. 345–379.
- Morris, C. G. *Psychology: An introduction* (3rd ed.). Englewood Cliffs, New Jersey 1979.
- Okasha, A. Mental Health in Egypt*. "The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences". 2005. 42 (2), pp.116–25.
- Panksepp, J. *A critical role for 'affective neuroscience' in resolving what is basic about basic emotions*. "Psychology Review", 1992. Vol. 99, No. 3, pp. 554–560.
- Panksepp, J. *Affective neuroscience – the foundation of human and animal emotions*. Oxford 2005.
- Peters, R. S. *The education of the emotions*. In M. B. Arnold (Ed.), *Feelings and emotions: Loyola Symposium*. New York 1970.
- Plutchik, R. *The emotions: Facts, theories, and a new model*. New York 1962.

- Plutchik, R. *Emotion: A psychoevolutionary synthesis*. New York 1980.
- Plutchik, R. *The Emotions*, Lanham 1991.
- Potter, J., Edwards, D. *Discursive social psychology*. In: W. P. Robinson and H. Giles. (eds), *The New Handbook of Language and Social Psychology* London 2001, pp. 103–118.
- Potter, J. *Discourse analysis and discursive psychology*. In P.M. Camic, J.E. Rhodes and L. Yardley (Eds). *Qualitative research in psychology: Expanding perspectives in methodology and design*. Washington 2003, pp. 73–94.
- Potter, J., Wetherell, M. *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. London 1987.
- Staats, S. R., Stassen, M. A. *Hope: An affective cognition*. “Social Indicators Research”, 1985. 17, pp. 235–242.
- Schacter, D.L., Gilbert, D.T., Wegner, D.M. *Psychology*. New York 2012.
- Sheehy, N., Chapman, A. J., Conroy, W. A. *Biographical Dictionary of Psychology*. London – New York 2002.
- Smith, T.W. *The Book of Human Emotions. An Encyclopedia of Feeling from Anger to Wanderlust*. Little 2015.
- Thomas, A., Chess, S. *Temperament and development*. New York 1977.

Research data

1. *An Inside Look at Family Mediation*, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=p89vyvgWQ9s>. [17.09.2019].
2. *Resolution through Mediation*, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xTbj-eHwX-w> [17.09.2019].
3. *Victim-Offender Mediation*, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7dJkxJwO3AU> [17.09.2019].
4. *Considering mediation? What you need to know?* URL: https://www.youtube.com/watch?v=RkTz_9AM3Mo [17.09.2019].
5. *Family Mediation in Action*, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=21BVczueiOI> [17.09.2019].

FENOMEN HEJTU – PRÓBA KONCEPTUALIZACJI

Monika JAWORSKA

Doktorantka Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, POLSKA

DOI 10.25128/2304-1222.19.49.06

Nowadays, the problem of hate / hate speech or aggression in the Internet language is very common. This issue is the subject of discussion, it has also received many analyzes, articles and academic studies. This dissertation is an attempt to define the concept of hate and its causes. It presents verbal aggression on the example of a survey on this topic carried out in the Internet. To prepare the survey, the statements from Internet users posted on fanpages of Polish celebrities were used. The respondents also commented on what, in their opinion, is unacceptable in public discourse.

Keywords: *hate, hate speech, hate language, verbal aggression, survey.*

У наш час проблема ненависті, агресії в інтернет-мові дуже поширена. Це питання є предметом обговорення, воно також стало предметом численних аналізів, статей і наукових досліджень. Ця робота є спробою визначити поняття мережевої ненависті і її причин. У ній представлені приклади словесної агресії на прикладі аналізу проведеного в Інтернеті опитування на цю тему. Для підготовки опитування використовувалися висловлювання користувачів Інтернету, розміщені на фан-сторінках польських знаменитостей. Респонденти також прокоментували, що, на їхню думку, є неприйнятним в публічному дискурсі

Ключові слова: *ненависть, розпалювання ненависті, мова ненависті, словесна агресія, опитування.*

Współcześnie porusza się problem hejtu/mowy nienawiści, agresji w języku internetowym bardzo często. Zagadnienie to stanowi przedmiot omówień, doczekało się także wielu analiz, artykułów i studiów akademickich. Niniejsza praca jest próbą zdefiniowania pojęcia hejt i jego przyczyn. Przedstawia agresję werbalną na przykładzie analizy ankiety na ten temat przeprowadzonej w Internecie. Do przygotowania ankiety wykorzystano wypowiedzi internautów zamieszczone na fanpage'ach polskich celebrytów. Ankietowani wypowiadali się także na temat tego, co, ich zdaniem, jest niedopuszczalne w dyskursie publicznym.

Słowa kluczowe: *hejt, mowa nienawiści, język nienawiści, agresja werbalna, ankieta.*

Współcześnie już chyba trudno wyobrazić sobie życie bez Internetu i mediów. Korzystamy z nich chętnie, eksplorujemy kolejne zakamarki ich dostępności i tak samo chętnie wypowiadamy się na dostępnych stronach, forach, grupach czy fanpage'ach. Ostatnio w Polsce i na świecie wiele mówi się na temat hejtu, języka nienawiści/wrogości oraz brutalizowania języka publicznego, które wydają się już nieodłącznym elementem życia medialnego.

Hejt potocznie jest definiowany jako: (1.1) neol. pot. obraźliwy lub pełen agresji komentarz zamieszczony w Internecie; (1.2) neol. pot. działanie w Internecie przejawiające złość, wrogość, nienawiść wobec kogoś (Wikitionary.org); Słownik Języka Polskiego podaje podobną definicję: 1. obraźliwy i zwykle agresywny komentarz internetowy; 2. mówienie w sposób wrogi i agresywny na jakiś temat lub o jakiejś osobie.

Próbę zdefiniowania słowa (na podstawie analizy tekstów naukowych, rozważań socjologicznych i wpisów internetowych, na przestrzeni dziejów) podjął S. Stasiewicz, który pisze tak: „Hejt to wyrażone w przestrzeni wirtualnej publiczny komunikat lub opinia o jednolicie wrogim wobec odbiorcy charakterze, mające na celu wyszydzenie, obrażenie lub urażenie jego osoby, poglądów, przekonań lub zainteresowań. Hejt jest zdeterminowany przede wszystkim sprzyjającymi warunkami jego rozpowszechniania – rozmyciem kontroli społecznej w środowisku wirtualnym (anonimowość) oraz środkami technicznymi umożliwiającymi jego nieograniczoną transmisję. Przyjmuje najczęściej formę komentarzy lub postów w mediach społecznościowych, na forach i na stronach internetowych” [Stasiewicz 2017: 21].

Autor zauważa, że jego definicja może nie być pełna, ponieważ to, co zostanie nazwane *hejtem* zależy od wielu czynników, np. rozwoju mediów masowych. Zwraca także uwagę, że pojęcie hejtu jest bardzo ogólne, a składają się na nie takie pojęcia jak: język wrogości/mowa wrogości czy mowa nienawiści, które jego zdaniem powinny być odrębnie badanymi zagadnieniami [Stasiewicz 2017: 19].

Ale brutalizacja języka, agresja werbalna nie jest zjawiskiem ostatnich lat. Podobne badania podejmowało wielu naukowców analizujących dyskurs publiczny. Już w latach 90. XX w. pojawiły się prace na temat języka publicznego i obejmowały językowe wyrażanie agresji [np. Dąbrowska 1991; Kochan 1994]. Badacze zajmowali się także problemem agresji i niegrzeczności na forach internetowych [Przybyszewski, Rutkowski 2006; Senderska, 2015] czy nacechowanych negatywnie dyskusji politycznych [Senderska 2010].

Potrzeba analizy języka forów internetowych nasila się wraz z rozwojem mediów elektronicznych i dostępem do Internetu. Użytkownicy stają się coraz śmielsi, do czego zachęca ich prawdopodobnie pozorna anonimowość w sieci oraz łagodne konsekwencje

ich agresywnych zachowań (w prawie polskim nawoływanie do nienawiści i dyskryminacji jest ścigane w trybie publicznoskargowym, znieważenie i zniesławienie może być ścigane z powództwa cywilnego, istotne znaczenie ma tu subiektywne poczucie własnej wartości, www.rpo.gov.pl).

Alina Naruszewicz-Duchlińska w swojej pracy *Nienawiść w czasach Internetu* [Naruszewicz-Duchlińska 2015] analizuje zjawisko hejtu, jego uwarunkowania i przyczyny, najpopularniejsze obiekty ataku oraz główne cechy językowe hejtingu [tamże: 10]. Wskazuje ona (podobnie jak [Stasiewicz 2017: 19]) dodatkowe kategorie podobnych zjawisk sieciowych, wyróżniających się zarówno jawną, jak i ukrytą agresją słowną: *trolling* i *flaming* (i ich odmiany, np. *griefing*) [Naruszewicz-Duchlińska 2015: 15-16]. Trolling „to uporczywe zaburzenie funkcjonowania danego gremium, np. przez wielokrotne wysyłanie tej samej wiadomości, zaś flaming, czyli *flame wars* (ang. „wojna płomieni”), to kłótnia internetowa o wyjątkowym nasileniu, napastliwości, odbiegającym od poziomu zwykłej polemiki” [tamże: 16]. Wszystkie one charakteryzują się agresją słowną i negatywnymi emocjami.

Autorka uważa jednak, że choć hejting w potocznym rozumieniu bywa utożsamiany z mową nienawiści, należy odróżnić te pojęcia. Jej zdaniem „mowa nienawiści nie oznacza wszystkich obraźliwych wypowiedzi, ale te nawiązujące pośrednio lub bezpośrednio do cech, na które nie mamy wpływu, np. koloru skóry, preferencji seksualnych” [tamże: 17].

Odmianą mowy nienawiści jest język defaworyzacji, którego celem jest unicestwienie wybranego wroga przez agresję i alienację [tamże], a także „dyskurs wykluczenia (określany także jako język nienawiści), którego tematyka koncentruje się wokół dyskryminacji pewnych grup społecznych, prowadzącej do ich wykluczenia przez pozbawienie możliwości współkreowania społeczeństwa, do którego przynależą” [tamże]. Podobnym zjawiskiem jest język wrogości, który jednak nie tworzy spójnego obrazu wroga, wykorzystuje zaś metafory, asocjacje i niedomówienia oraz kładzie nacisk na „negatywne, arbitralnie uznane za przyrodzone cechy przeciwnika” [tamże].

Jak widać zjawisko, hejtu, mowy nienawiści czy ogólnie agresji w języku publicznym jest powszechne, niejednoznaczne i ciągle wymaga opisania.

K. Krejtz i P. Kolenda [Krejtz, Kolenda 2012: 18] w swojej pracy badawczej opracowali kategorie oceny wypowiedzi internetowych, z których korzystałam, przygotowując ankietę na temat dyskursu publicznego i analizując jej wyniki:

1. Formalne cechy – anonimowość autora, płeć autora, źródło.
2. Skierowanie treści – na temat lub do osoby, grupy, instytucji, państwa.
3. Klasyfikacja treści – kategorie poruszanych treści.
4. Forma wypowiedzi – ton, wydźwięk, ładunek emocjonalny.
5. Język i słownictwo, jakim posługiwał się autor wpisu.

Analiza ankiety

W dniach 20-23 grudnia 2019 została przeprowadzona nienadzorowana anonimowa ankietą internetowa, w której udostępniłam ankietowanym 24 wypowiedzi pozyskane ze stron Facebook, z oficjalnych fanpage'ów celebrytów i strony stworzonej przez przeciwników jednego z nich.

Wypowiedzi dotyczyły Małgorzaty Rozenek-Majdan, Kingi Rusin oraz Filipa Chajzera. Dwie pierwsze strony są prowadzone (prawdopodobnie) przez same dziennikarki i można na nich znaleźć zarówno pozytywne, jak i negatywne komentarze. Oficjalna strona F. Chajzera dokonuje selekcji postów i usuwa negatywne, krytyczne komentarze. W związku z tym, z inicjatywy jego przeciwników, powstała strona, na której krytykuje się dziennikarza i żąda usunięcia go z wizji. Komentarze wybrane przeze mnie związane są z konkretnymi wydarzeniami i postami osób znanych. W przypadku M. Rozenek-Majdan zgromadziłam komentarze po informacji na temat jej ciąży; K. Rusin zamieściła post na temat ochrony wilków w Polsce i działalności myśliwych; F. Chajzer w czasie wywiadu telewizyjnego udawał atak paniki, co spotkało się z falą oburzenia na jego zachowanie i jest komentowane na stronie FB: APEL DO TVN O USUNIĘCIE FILIPA CHAJZERA Z WIZJI. Wszystkie wypowiedzi są cytatami i zostały przedstawione w oryginalnym zapisie.

Ankietowani mogli ocenić wypowiedzi w skali:

- 1 – to racjonalna krytyka bez emocji;
- 2 – to emocjonalna krytyka, ale dopuszczalna w sferze społeczno-etycznej;
- 3 – atak na osobę lub grupę, niemieszczący się w konwencji kulturalnej wymiany zdań.

Na końcu ankiety mogli wyrazić swoje zdanie na temat poziomu dyskusji w Internecie i tego, co jest ich zdaniem dopuszczalne w takiej konwersacji.

W ankiecie wzięło udział 101 osób, 76 kobiet i 25 mężczyzn:

- w wieku od 15 do ponad 66 lat (3,7% - 36-45 lat, 28,7% - 15-25 lat, 16,8% - 46-55 lat, 11,9% - 26-35 lat, 7,9% - 56-65 lat, 4% - powyżej 66 lat);

- 54,5% ankietowanych deklaruowało wykształcenie wyższe, 35,6% średnie, 7,9% podstawowe, 2% zawodowe;

- 32,7% ankietowanych mieszka w mieście do 100 tys. mieszkańców, 23,8% na wsi, po 21,8% w mieście od 100 tys. do 200 tys. i powyżej 200 tys. mieszkańców.

Ponieważ ankietowani mogli oceniać wypowiedzi w skali od 1 do 3, przytoczę je pogrupowane według odpowiedzi otrzymujących w danej kategorii najwięcej wskazań.

Odpowiedź 1 - racjonalna krytyka bez emocji:

Dajcie już spokój z tą Rozenek wiele polek jest w ciąży i nikt się nie rozpisyje (odp. 1 - 55,4%; odp. 2 - 37,6%; odp. 3 - 6,9%)

Chyba przez najbliższy rok nie włączę TVN Style bo ile można oglądać Państwa Majdan...oczywiście gratuluję ale przypominam, że nie każdego interesuje nadmiar Państwa spraw więc proponuję telewizji TVN zwrócić uwagę na ten przesyt (odp. 1 - 48,5%; odp. 2 - 44,6%; odp. 3 - 6,9%)

Gratulacje, może to czas na wyciszenie (odp. 1 - 69,3%; odp. 2 - 29,7%; odp. 3 - 1%)

Gratulacje. Teraz jest czas na wyciszenie się Pani Małgosiu. Zniknięcie z mediów i delektowaniu się "błogosławionym stanem" ;) da Pani radę? (odp. 1 - 46,5%; odp. 2 - 40,6%; odp. 3 - 12,9%)

takie wypowiedzi to brak kultury (odp. 1 - 77,2%; odp. 2 - 20,8%; odp. 3 - 2%).

Odpowiedź 2 – emocjonalna krytyka, ale dopuszczalna w sferze społeczno-etycznej:

Konrad jak tak patrzę na Twój poziom i elokwencje to zaczynam się zastanawiać czy przypadkiem nie jesteś z Filipem spokrewniony (odp. 2 - 46,5%; odp. 1 - 16,8%, odp. 3 - 36,6%)

Konrad K. ej co jak co, ale śmieciem nie jestem :) wjazd na czyjś profil to jest żenada na poziomie Twojego idola Filipa (widać jego nauki nie poszły w krzaki) (odp. 2 - 42,6%; odp. 1 - 14,9%; odp. 3 - 42,6%)

Mnie osobiście Chajzer wkurwia z oryginalnego powodu. Mianowicie był na Woodstocku i się woził jak gwiazda co jest sprzeczne z ideą festiwalu. Wchodził na wizję i odgrywał ziomeczka a potem nawet piątki z ludźmi nie chciał przybić (pozerka przed kamerą).[...] (odp. 2 - 48,5%; odp. 1 - 14,9%; odp. 3 - 36,6%)

cieszę się, że ludzie się wkurwili. mam ocd [skrót od obsessive-compulsive disorder (zaburzenia obsesyjno-kompulsyjne), MJ] i częste ataki paniki. to, że osoba

zdrowa, która nie musi w ten sposób cierpieć się z nas naśmiewa nie jest fajne. zwłaszcza, że to celebryta, który ma wpływ na opinię publiczną (odp. 2 – 47,5%; odp. 1 – 26,7%; odp. 3 – 25,7%)

Dlaczego kasujesz negatywne komentarze na temat swojego wyglądu? Nie potrafisz przyznać się do obrobki zdjęć? Wrzucając coś do sieci trzeba być przygotowanym na różne opinie A nie przyjmować tylko pochwały. Tym bardziej że prace grafika na patrub [firma z kosmetykami Kingi Rusin, MJ] widac. Tu też mnie zablokujesz?” [ten sam post pojawia się pod różnymi wątkami na profilu Kingi Rusin, MJ] (odp. 2 – 43,6%; odp. 1 – 42,6%; odp. 3 – 13,9%)

Brakiem kultury wykazuje sie p.rusin Mowi o wlace o srodowisko itp.itd a sama mieszka w chacie z bali drewnianych wiec kto tu nie ma kultury (odp. 2 – 52,5%; odp. 1 – 33,7%; odp. 3 – 13,9%)

Widać jaki z pani ekolog, męczy konie razem z Kraśko, wytwarza kosmetyki na bazie roślin, sprzedaje w plastik ach, hipokryzja (odp. 2 – 58,4%; odp. 1 – 28,7%; odp. 3 – 12,9%)

Oburzające są zwłaszcza celebrytki reklamujące firmy kosmetyczne testujące na zwierzętach, tak jak M. Kożuchowska w Avon!!! (odp. 2 – 53,5%; odp. 1 – 39,6%; odp. 3 – 6,9%)

A ekolodzy mają w d...bronić środowisko naturalne liczy się tylko kasa a środowisko samo się oczywiści (odp. 2 – 49,5%; odp. 1 – 24,8%; odp. 3 – 25,7%)

Michał Ł. wyrażenie opinii to nienawiść??? Owszem POTWOROM życzę tego co czynią innym. Mysliwi MORDUJĄ ZWIERZETA POD OCHRONĄ Z MIŁOŚCI. Chyba, że wg pana jażda krytyka to nienawiść. Pewnie życie w świecie bez zwiwrząt i drzew to raj dla pana (odp. 2 – 52,5%; odp. 1 – 18,8%; odp. 3 – 28,7%).

Odpowiedź 3 – atak na osobę lub grupę, niemieszczący się w konwencji kulturalnej wymiany zdań

Ta to wszystko sprzeda.Nawet stan blogoslawiony.Masakra (odp. 3 – 48,5%; odp. 1 – 13,9%; odp. 2 – 37,6%)

Ja pierdziee a bedzie moment zaplodnienia? wszystko na sprzedaz! Dupa na ekranie. Masakra (odp. 3 – 71,3%; odp. 1 – 6,9%; odp. 2 – 21,8%)

Rzygam tym że we wszystkich mediach o tobie piszą . Sory ale nie jesteś jedyną laska w ciąży i co? Żyje BEZ rozgłosu wśród fanów/rodziny/znajomych.... Cięża to ponoć najwazjyszy czas dla kobiety ale widać że u ciebie to tylko żaloszny marketing (odp. 3 – 74,3%; odp. 1 – 5%; odp. 2 – 20,8%)

Ten klaun zrobił w życiu więcej dobrego niż zrobiłbyś ty w swoich 15stu życiach, ćwoku. Chajzer to przykład tego jak się powinno wykorzystywać popularność. Większość celebrytów nie robi wiele pożytecznego, ten klaun na którego plujesz jest tutaj wyjątkiem (odp. 3 – 50,5%; odp. 1 – 8,9%; odp. 2 – 40,6%)

Mali ludzie nigdy tego nie rozumieją. Najlepiej się przyp*lić z byle powodu (odp. 3 – 49,5%; odp. 1 – 12,9%; odp. 2 – 37,6%)

dobrze, że syn mu z dech (odp. 3 – 94,1%; odp. 1 – 4%; odp. 2 – 2%)

Jebac hajzera i jego debilną sekte (odp. 3 – 84,1%; odp. 1 – 3%; odp. 2 – 3%)

*...chajzer łapie za cyci biedne kobiety z krajów trzeciego świata, cieszy się z pobicia hejtera i pastwi się nad nim chociaż tamten przeprosił, ciągle chwali się działalnością charytatywną, lanser pozer burak z niego, dobrze, że ludzie mu dogryzają za to co robi bo sam się o to prosi (odp. 3 – 75,2%; odp. 1 – 5,9%; odp. 2 – 18,8%)
Konrad K. ej co jak co, ale śmieciem nie jestem :) wjazd na czyjś profil to jest żenada na poziomie Twojego idola Filipa (widać jego nauki nie poszły w krzaki) (odp. 2 – 42,6%; odp. 3 – 42,6%, odp. 1 – 14,9%)
Oby tych BARBARZYŃCÓW [myśliwych, MJ] spotkał podobny los. BEZKARNI MORDERCY POLSKIEJ PRZYRODY (odp. 3 – 52,5%; odp. 1 – 6,9%; odp. 2 – 40,6%).*

Jak widać z powyższego zestawienia w wypowiedziach internautów często w treści postów można zauważyć lekceważenie, wyszydzenie przeciwnika, poniżenie, dyskredytowanie (np. wskazując na pokrewieństwo z celebrytą, którego się nie lubi i do którego ma się negatywny stosunek) , ale także osoby, na której stronie się wypowiada. Przytoczone wypowiedzi należałoby analizować w kategoriach agresji, obrażania, a nawet grożenia, publicznego wyrażenia zadowolenia z czyjejś tragedii (śmierć syna F. Chajzera).

Ton wypowiedzi ma duży ładunek emocjonalny, często używane są duże litery (w nomenklaturze internetowej oznaczają krzyk), wykrzykniki, a ich wydźwięk jest jednoznacznie negatywny – dotyczy to zarówno przeciwników w dyskusji, jak i osób, na których stronach się internauci wypowiadają.

Do grupy 1 – racjonalna krytyka bez emocji, ankietowani zaliczyli wypowiedzi stonowane, bez wulgaryzmów, ironiczne, wskazujące na podobną sytuację innych osób (ciąża M. Rozenek-Majdan), ale też wyrażające opinię o znudzeniu i przesycie jakimiś treściami, a nawet sugestie, by pracodawcy przemyśleli potrzebę lansowania pewnych osób w swoich programach. Wypowiedzi były kierowane bezpośrednio do M. Rozenek-Majdan, ale także ogólnie, „do grupy”, były subiektywne.

Do grupy 2 – emocjonalna krytyka, ale dopuszczalna w sferze społeczno-etycznej, ankietowani zaliczyli wypowiedzi, w których pojawiają się wulgaryzmy, są one nastliwe, oskarżające i obrażające, stereotypizujące (K. Rusin nie może się nazywać ekologiem, bo mieszka w domu z bali, jeździ konno, produkuje kosmetyki pakowane w plastikowe opakowania), umniejszające, sarkastyczne, zarzucające nie do końca czyste intencje dziennikarzy (hipokryzja). Piszący posty sugerują, że celebryci kierują się tylko kwestią zarobkową i inne sprawy są im obojętne. Fejsbukowicze wymieniają się swoimi

opiniami w sposób napastliwy, odmawiają innym prawa do wypowiedzi, używają inwektyw i pomówień, sami zaś są pewni, że swoje zdanie mogą wyrażać bez ograniczeń, życząc jednocześnie innym, wszystkiego, co najgorsze. Ankietowani odczuwają, że ton tych wypowiedzi jest już zbyt wysoki, a ładunek emocjonalny jawnie negatywny.

Do grupy 3 – atak na osobę lub grupę, niemieszczący się w konwencji kulturalnej wymiany zdań, ankietowani zaliczyli wypowiedzi, które są agresywne, nawołujące wręcz do przemocy, pełne wulgaryzmów, negatywne i emocjonalne. Piszący wyrażają swoje oburzenie w sposób wulgarny i autorytarny, a na zwróconą uwagę na temat niestosowności ich wypowiedzi reagują napastliwym oburzeniem. Uważają, że mają prawo wypowiedzieć się na poruszane tematy i zaprezentować swoje opinie. Sugerują, że dla celebrytów wszystko, co robią, jest marketingiem i chęcią sprzedaży siebie i reklamowanych produktów. Piszący, nawet jeśli bronią swoich ulubieńców, to atakują ich przeciwników w podobnie ironicznym czy sarkastycznym tonie, dyskredytują ich poziom umysłowy i maniery, wyszydząją, a nawet lżą. Ankietowani wyraźnie wskazali, że takie wypowiedzi, to przekroczenie granicy kultury wypowiedzi.

W ostatnim, otwartym, pytaniu ankietowani mogli wyrazić swoje zdanie na temat poziomu dyskusji w Internecie, emocji i tego, co według nich jest dopuszczalne w takich wypowiedziach (udzielono 66 odpowiedzi).

Zdaniem odpowiadających takie dyskusje zazwyczaj pełne są emocji, co często wiąże się z tematem, ale nie można agresji tłumaczyć emocjami. Poziom takich „rozmów” jest ich zdaniem niski i wynika często z braku kultury osób piszących. Za niedopuszczalne znaczna większość uważa stosowanie wulgaryzmów i wyzwisk, słów pogardliwych, atakowanie rodziny i bliskich, *ataki personalne, pogróżki i ośmieszanie interlokutorów*. Zdaniem jednego z ankietowanych: *Na przykład "dobrze że syn mu z dech" nie jest ani krytyką, ani atakiem, a zwykłym, ordynarnym chamstwem*. Ankietowani zwracają uwagę na to, że internauci są przekonani o anonimowości w sieci i w związku z tym mogą napisać wszystko, także wulgaryzmy, ale twarzą w twarz nie powiedzieliby takich rzeczy. Pojawił się głos, że

duży odsetek kontrowersyjnych komentarzy powstaje na farmach trolli lub jest generowana przez sztuczną inteligencję. Pozornie emocjonalne wpisy (zwłaszcza na

tematy polityczne/światopoglądowe) w rzeczywistości bywają precyzyjnie przygotowane - zamieszczanie w przestrzeni publicznej skrajnie kontrowersyjnych opinii powoduje silną polaryzację, a spolaryzowane grupy są łatwiejsze do zmanipulowania, gdyż rezygnują z racjonalnej oceny sytuacji na rzecz solidarności wspólnotowej. Niedopuszczalne słownictwo: wulgaryzmy (w tym "zajebisty" i "pojebany"); "tykanie" osób powszechnie znanych przez anonimowe; argumentacja ad personam z wykorzystaniem inwektyw ... może wystarczy, bo skasują cały internet :)

Ankietowani wskazują także źródło takiego zachowania internautów:

można przeczytać wypowiedzi, które mają na celu jedynie obrazić drugą osobę. Myśle, że jest to związane z kompleksami ludzi, większość używa fałszywych profili, by obrażać innych a im bardziej wulgarny komentarz tym lepszy fun, tym bardziej dowartościowuje się taka osoba; Nie mają swojego życia rodzinnego i dlatego pouczają i wulgarnie naskakują na innych; Wydaje mi się, że niektórzy piszą coś tylko po to, żeby obrazić innych, używają inwektyw oraz złośliwości, często nawet wychodząc poza temat dyskusji; większość narodu żyje w poczuciu "obłączonej twierdzy". Internet to ujście dla własnych frustracji, lęków objawiające się agresją na niespotykaną skalę pod byle postem, nawet takim o pogodzie.; Komentarze w internecie często podbarwione są zazdrością lub zwyczajnie nienawiścią w stosunku do znanych osób. Wynikać to może również ze złości z powodu niezrealizowania własnych planów, stąd krytyka prywatnych i zawodowych osiągnięć celebrytów, polityków itp., którzy są najłatwiejszym celem "werbalnego oprawcy".

Pojawiły się także odpowiedzi, w których ankietowani pisali o potrzebie kontrolowania wpisów w Internecie i ponoszeniu konsekwencji, np.:

Internet ,nie powinien być miejscem gdzie bezkarnie można ludzi wyzywać i hejtować. Można mieć swoje zdanie,i bronić swoich racji ale używanie słów niecenzuralnych żeby kogoś obrazić jest niedopuszczalne. Takie wypowiedzi powinny być kasowane. A ludzie którzy wyzywają,poniżają i wyśmiewają innych w spisów wulgarny powinni zostać ukarani.; Myślę że wypowiedzi w Internecie powinny być poddane późniejszej kontroli i powinien powstać urząd moderatora treści.; używanie wulgaryzmów powinno być piętnowane i niedopuszczalne.

W wielu wypowiedziach ankietowani używali słów: *hejt, mowa nienawiści, agresja słowna, język agresywny*, to wskazuje, że uważają niektóre wypowiedzi za rażące i ich zdaniem nie powinny się pojawiać w przestrzeni publicznej.

Mówiąc o agresji werbalnej, hejcie, mowie nienawiści, można wspomnieć o agresji interpersonalnej. J.M. Wolińska w ślad za wieloma badaczami, m.in. A. Frączkiem, zwraca uwagę, że „Czynności agresywne są klasą zachowań społecznych, „w wyniku których powstaje szkoda i cierpienie u osób – przedmiotów agresji i które zarazem nie mają uzasadnienia w tym, że w dalszych konsekwencjach są użyteczne i wartościowe z punktu widzenia jednostki” [Wolińska 2018: 248].

Pedagodzy i psychologowie wyodrębnili następujące kryteria agresji przyporządkowujące konkretne zachowanie do klasy zachowań agresywnych:

1. Kryterium emocjonalne: występowanie komponentu emocjonalnego w zachowaniu (np. niechęć, złość, gniew).
2. Kryterium motywacyjne: intencjonalność czynienia szkody, kierowanie się motywem czynienia zła, krzywdzenia ofiary.
3. Kryterium behawioralne: spowodowanie konkretnych konsekwencji zachowań (efekt działania w postaci krzywdy, zadania cierpienia, wyrządzenia szkody ofierze).
4. Kryterium sytuacyjne: modyfikujący wpływ kontekstu społecznego zachowań, związanego np. z pełnioną rolą społeczną, statusem społecznym, realizowanym zadaniem, miejscem w hierarchii władzy czy społecznymi konsekwencjami perspektywicznymi (nauczyciel, stomatolog itp.) [tamże].

Zgodnie z tymi kryteriami wszystkie przytoczone przeze mnie wypowiedzi internautów można zaklasyfikować jako agresję interpersonalną. Piszący kierują się gniewem, złością czy niechęcią, a więc pierwszym impulsem ich działania są emocje. Motywacją może być chęć czynienia zła, upokorzenia innej osoby, zdeprecjonowanie jej w oczach uczestników publicznej dyskusji. Można także mówić o kryterium behawioralnym – agresor (prawdopodobnie) zdaje sobie sprawę z konsekwencji swojego zachowania, ale mimo to nie powstrzymuje się przed działaniem i publikuje negatywne opinie na temat innych osób, rzeczy, zjawisk. Takie zachowanie może być postrzegane jako antyspołeczne. Dziwi, że część internautów, występując pod prawdziwym imieniem i nazwiskiem, wypisuje tak agresywne, wulgarne i obraźliwe komentarze – zatem nie postrzegają tego jako powodu do wstydu czy zażenowania. Wręcz przeciwnie – często jest to dla nich powód do dumy (sytuacja zmienia się, kiedy obrażony zaczyna dochodzić swoich praw i hejter zaczyna być ścigany przez odpowiednie służby). Podkreślają prawo jednostki do wyrażania swojego zdania, do samorealizacji nie, bacząc na konsekwencje dla innych uczestników dyskursu. Jeszcze kilkanaście lat temu tak jawnie negatywne wyrażanie swoich uczuć było nie do przyjęcia, nie tylko w sferze publicznej, ale i prywatnej. Dzisiaj, wraz z rozwojem Internetu, granica ta ciągle się przesuwa, a język, nie tylko Internetu, staje się coraz bardziej wulgarny i potoczny i nieuprzejmy.

Jak pisze A. Naruszewicz-Duchlińska, „[...] przyczyną pojawienia się i upowszechnienia hejtingu jest zgoda na jego obecność w sieci, a nawet uznawanie go za jeden z jego znaków szczególnych, sprawiających, że nie jest nudno. Obecnie agresywność bywa traktowana jako zaleta i utożsamiana z przebojowością oraz kreatywnością” [Naruszewicz-Duchlińska 2015: 64].

W podanych przykładach wyraźnie widać, że granica tego, co niedozwolone w dyskursie publicznym, wyraźnie się przesuwają. Uczestnicy rozmowy internetowej (choć nie w cztery oczy, a być może właśnie dlatego) mówią rzeczy nieprzyjemne, agresywne, pomawiające, nie licząc się z odczuciami innych uczestników dyskusji. Lekceważą przy tym normy etyczne i językowe. Wydaje się, że głównym celem tych wypowiedzi jest nie tylko wyrażenie uczuć i emocji nadawcy (i jego opinii na jakiś temat), ale także wzbudzenie emocji (i wywołanie reakcji) u odbiorcy. Według ankietowanych takie zachowania językowe są niedopuszczalne, a szczególnie oburza używanie wulgaryzmów, argumentów ad personam, agresja, co ich zdaniem świadczy dobitnie o braku kultury interlokutorów.

ANEKS

Ankieta

Nazywam się Monika Jaworska i jestem doktorantką w Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach. Proszę o pomoc w wypełnieniu ankiety dotyczącej języka w wypowiedziach publicznych i emocji z nim związanych. Ankieta jest całkowicie anonimowa, nie są zapisywane adresy e-mail ani IP komputera. Wyniki ankiety zostaną wykorzystane tylko w celach naukowych. Dziękuję za pomoc!

Metryczka

Płeć

Wiek

Wykształcenie

Miejsce zamieszkania

W ankiecie zebrane zostały wypowiedzi dostępne na Facebooku i dotyczące konkretnych osób i wydarzeń. Wszystkie wypowiedzi są cytatami, została zachowana oryginalna pisownia.

Proszę ocenić wypowiedzi w skali od 1 do 3, przy czym:

1 – to racjonalna krytyka bez emocji;

2 – to emocjonalna krytyka, ale dopuszczalna w sferze społecznoetycznej;

3 – atak na osobę lub grupę, niemieszczący się w konwencji kulturalnej wymiany zdań.

Oficjalna strona Małgorzaty Rozenek-Majdan na Facebooku [https://www.facebook.com/pg/MalgorzataRozenek/posts/?ref=page_internal, dostęp: 18.12.2019], komentarze po informacji o ciąży p. Rozenek-Majdan

1. *Ta to wszystko sprzeda. Nawet stan błogosławiony. Masakra*
2. *Dajcie już spokój z tą Rozenek wiele polek jest w ciąży i nikt się nie rozpisyje*
3. *Ja pierdziee a będzie moment zapłodnienia? wszystko na sprzedaż! Dupa na ekranie. Masakra*
4. *Chyba przez najbliższy rok nie włączę TVN Style bo ile można oglądać Państwa Majdan... oczywiście gratuluję ale przypominam, że nie każdego interesuje nadmiar Państwa spraw więc proponuję telewizji TVN zwrócić uwagę na ten przesyt.*
5. *Gratulacje , może to czas na wyciszenie*
6. *Gratulacje. Teraz jest czas na wyciszenie się Pani Małgosiu. Zniknięcie z mediów i delektowaniu się "błogosławionym stanem" ;) da Pani radę ?*
7. *Rzygam tym że we wszystkich mediach o tobie piszą . Sory ale nie jesteś jedyną łaską w ciąży i co? Żyje BEZ rozgłosu wśród fanów/rodziny/znajomych.... Cięża to ponoć najwazjyszy czas dla kobiety ale widać że u ciebie to tylko żaloszny marketing*

Filip Chajzer – po udawanym przez dziennikarza ataku paniki w programie telewizji śniadaniowej, F. Chajzer przeprosił za swoje zachowanie. Na Facebooku powstała inicjatywa: APEL DO TVN O USUNIĘCIE FILIPA CHAJZERA Z WIZJI. Na stronie pojawiały się komentarze dotyczące F. Chajzera. [https://www.facebook.com/events/761038124395184/?active_tab=discussion, dostęp: 18.12.2019]

1. *Ten klaun zrobił w życiu więcej dobrego niż zrobiłbyś ty w swoich 15tużyciach, ćwoku. Chajzer to przykład tego jak się powinno wykorzystywać popularność. Większość celebrytów nie robi wiele pożytecznego, ten klaun na którego plujesz jest tutaj wyjątkiem*
2. *Mali ludzie nigdy tego nie rozumieją. Najlepiej się przyp*lić z byle powodu*
3. *dobrze, że syn mu z dech*
4. *Jebac hajzera i jego debilną sekte*
5. *...chajzer łapie za cycki biedne kobiety z krajów trzeciego świata, cieszy się z pobicia hejtera i pastwi się nad nim chociaż tamten przeprosił, ciągle chwali się działalnością charytatywną, lanser pozer burak z niego, dobrze, że ludzie mu dogryzają za to co robi bo sam się o to prosi*
6. *„Konrad jak tak patrzę na Twój poziom i elokwencje to zaczynam się zastanawiać czy przypadkiem nie jesteś z Filipem spokrewniony”*
7. *Konrad K. ej co jak co, ale śmieciem nie jestem :) wjazd na czyjś profil to jest żenada na poziomie Twojego idola Filipa (widać jego nauki nie poszły w krzaki)*
8. *Mnie osobiście Chajzer wkurwia z oryginalnego powodu. Mianowicie był na Woodstocku i się woził jak gwiazda co jest sprzeczne z ideą festiwalu. Wchodził na wizję i odgrywał ziomeczka a potem nawet piątki z ludźmi nie chciał przybić (pozerka przed kamerą).[...]*
9. *cieszę się, że ludzie się wkurwili. mam ocd [skrót od obsessive-compulsive disorder (zaburzenia obsesyjno-kompulsyjne), MJ] i częste ataki paniki. to, że osoba zdrowa, która nie musi w ten sposób cierpieć się z nas naśmiewa nie jest fajne. zwłaszcza, że to celebryta, który ma wpływ na opinię publiczną*

Oficjalna strona na Facebooku Kingi Rusin [https://www.facebook.com/pg/kinga-rusin/posts/?ref=page_internal, dostęp: 18.12.2019] Dziennikarka zamieściła post (ze zdjęciem zastrzelonego wilka) na temat ochrony wilków w Polsce.

1. *Dlaczego kasujesz negatywne komentarze na temat swojego wyglądu? Nie potrafisz przyznać się do obrobki zdjęć? Wrzucając coś do sieci trzeba być przygotowanym na różne opinie A nie przyjmować tylko pochwały. Tym bardziej że prace grafika na patrub (firma z kosmetykami Kingi Rusin, MJ) widac. Tu też mnie zablokujesz?* [ten sam post pojawia się pod różnymi wątkami na profilu Kingi Rusin, MJ]
2. *takie wypowiedzi to brak kultury*
3. *Brakiem kultury wykazuje sie p.rusin Mowi o wlace o srodowisko itp.itd a sama mieszka w chacie z bali drewnianych wiec kto tu nie ma kultury*
4. *Widać jaki z pani ekolog, męczy konie razem z Kraśko, wytwarza kosmetyki na bazie roślin, sprzedaje w plastik ach, hipokryzja*
5. *Oburzające są zwłaszcza celebrytki reklamujące firmy kosmetyczne testujące na zwierzętach, tak jak M. Kozuchowska w Avon!!!*
6. *A ekolodzy mają w d...bronić środowisko naturalne liczy się tylko kasa a środowisko samo się oczywiści*
7. *Oby tych BARBARZYŃCÓW (myśliwych, MJ) spotkał podobny los. BEZKARNI MORDERCY POLSKIEJ PRZYRODY*
8. *Michał Ł. wyrażenie opinii to nienawiść??? Owszem POTWOROM życzę tego co czynią innym. Mysliwi MORDUJĄ ZWIERZETA POD OCHRONĄ Z MIŁOŚCI. Chyba, że wg pana jaźda krytyka to nienawiść. Pewnie życie w świecie bez zwiwrząt i drzew to raj dla pana*

Napisz, jakie jest Twoje zdanie o wypowiedziach w Internecie. Czy poziom dyskusji jest związany z emocjami dyskutujących? Jakie słownictwo uważasz za dopuszczalne w dyskursie publicznym?

LITERATURA

- Dąbrowska, A. *Akty etykiety językowej wyrażające brak zgody z opinią rozmówcy*, w: *Język a Kultura*, t.6 Polska etykieta językowa, (red.) Anusiewicz, J., Marcjanik, M., Wrocław 1991, s. 115–120.
- Frączek, A. *O naturze i formowaniu się psychologicznej regulacji agresji interpersonalnej*, URL: <https://pl.wiktionary.org/wiki/hejt> [25.11.2019].
- Hejt*, w: *Słownik Języka Polskiego*, URL: <https://sjp.pl/hejt> [25.11.2019].
- Kochan, M. *Przyklejanie etykietek, czyli o negatywnym określeniu przeciwnika*, w: *Język a Kultura*, t. 11 *Język polityki a współczesna kultura polityczna*, (red.) Anusiewicz, J., Siciński, B., Wrocław 1994, s. 85–90.
- Krejtz, K., Kolenda, P. *W jaki sposób badać kulturę wypowiedzi w internecie?, Internetowa kultura obrażania?*, (red.) Krejtz K., 2012, s. 17–24, URL: <https://www.komentujnieobrazaj.pl/kno/ko-raport.pdf> [27.11.2019].
- Naruszewicz-Duchlińska, A. *Nienawiść w czasach Internetu*, Gdynia 2015.
- Przybyszewski, S., Rutkowski, M. *Agresja werbalna w komentarzach internetowych (zarys problematyki)*, w: *Nowe zjawiska w języku, tekście i komunikacji*, (red.) Naruszewicz-Duchlińska, A., Rutkowski, M., Olsztyn 2006, s. 344–351.

- Senderska, J. *Przejawy niegrzeczności językowej w wypowiedziach użytkowników forów internetowych*, w: (Nie)grzeczność-interakcja-komunikacja, (red.) Święcicka, M., Peplińska-Narloch, M., Bydgoszcz 2015.
- Senderska, J. *Uwagi na temat dyskusji politycznych toczonych na forach internetowych*, w: Język a komunikacja 27. Język polski: nowe wyzwania językoznawcze, (red.) Dybiec, J, Szpila, G., Kraków 2010, s. 161–168.
- Stasiewicz, S. *Hejt – zło odwieczne czy kulturowy nowotwór?*, „Hejterstwo, Nowa praktyka kulturowa? Geneza, przypadki, diagnozy”, (red.) J. Dynkowska, N. Lemann, M. Wróblewski, A. Zatora, Łódź 2017.
- Wolińska, J. M., *Agresja interpersonalna – profilaktyka i przeciwdziałanie*, s. 247–261, *Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska*, 2018, Vol. XXXI, 3, Sectio J, URL: <https://journals.umcs.pl/j/article/view/7276> [11.11.2019].
- Wybieram bez hejtu*, URL: https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/poradnik_Hejt01.pdf [27.11.2019].

MARKA JAKO ZNACZNIK PROCESU KONSUMERYZACJI SPOŁECZEŃSTWA

Anastazja SIERLECKA

Magister ekonomii, Kielce, POLSKA

DOI 10.25128/2304-1222.19.49.07

The basic characteristics of consumption society such as: objectification, standardization and commercialization were discussed in the article. Particular attention was given to the brand as an important element of consumerization of the society. The article reviews virtual, semiotic, quantitative, commercial, mediation and media functions of the brand which role was increased due to the excessive consumption in the modern world.

Keywords: *consumption society, consumerization of the society, brand.*

У роботі розглядаються основні характеристики консумпційного суспільства, такі як: реїфікація, стандартизація та комерціалізація. Особлива увага приділялася марці як важливому елементу консумеризації суспільства. Обговорювалося зростання ролі марці внаслідок надмірного споживання в сучасному світі, у тому числі її віртуальних, семіотичних, кількісних, комерційних, медіаційних і медійних функцій.

Ключові слова: *консумпційне суспільство, консумеризація суспільства, марка.*

W pracy omówione zostały podstawowe cechy społeczeństwa konsumpcyjnego, takie jak: uprzedmiotowienie, standaryzacja oraz komercjalizacja. Szczególną uwagę poświęcono marce jako istotnemu elementowi konsumeryzacji społeczeństwa. Omówiono wzrost roli marki w rezultacie nadmiernej konsumpcji we współczesnym świecie z uwzględnieniem wirtualnej, semiotycznej, ilościowej, komercyjnej, medialnej oraz medialnej funkcji marki.

Słowa kluczowe: *społeczeństwo konsumpcyjne, konsumeryzacja społeczeństwa, marka.*

O społeczeństwie konsumpcyjnym można mówić wtedy, gdy konsumpcja przestaje być domeną bogatych i klasy średniej i przekształca się w zjawisko masowe, a także wtedy, gdy wydatki konsumpcyjne ciągle wzrastają, stając się zasadniczym czynnikiem ekonomicznego funkcjonowania całego systemu, natomiast nienasycenie potrzeb staje się normą powszechną w odniesieniu do konsumpcji [Kulpa-Ogdowska 2006: 148]. XXI wiek prawdopodobnie można będzie nazwać erą konsumpcjonizmu. Coraz częściej

ludzie nabywają dobra materialne w sposób nieprzemysłany, niezwiązany z rzeczywistym zapotrzebowaniem. Warto zauważyć, że zakupy nie są tylko nabywaniem produktów, lecz przekształcają się w postawę społeczną i tryb życia. Jednocześnie XXI wiek staje się erą społeczeństwa informacyjnego – społeczeństwa, w którym towarem podstawowym i ekonomiczną wartością nadrzędna staje się informacja. Informacja traktowana jest jako szczególne dobro niematerialne, równoważne lub nawet cenniejsze od dóbr materialnych. Społeczeństwo informacyjne charakteryzuje się zdolnością do skutecznego użytkowania systemów informatycznych i wykorzystuje usługi telekomunikacji do realizacji celów jego członków, w tym celów związanych z konsumpcją dóbr i usług [Ertmańska 2014: 348]. Jest to tylko jedno z wielu podejść w interpretacji społeczeństwa informacyjnego (bardziej szczegółowo na temat społeczeństwa informacyjnego i konsumeryzacji patrz: [Współczesny człowiek 2010; The Peculiarity of Man 2012]). Konsument zatracił obecnie dominację nad przedmiotem i w relacji „podmiot – przedmiot” stał się elementem niemal biernym. To towary wybierają sobie klientów, rzeczy wyszukują sobie swych nabywców. Przedmioty dokonują w społeczeństwie informacyjno-konsumpcyjnym identyfikacji konsumenta. Nabywca już nie musi nic robić, nawet śledzić ceny, gdyż w ramach strategii uwodzenia i symulacji przedmioty zawsze oferują cenę deficytową – nadzwyczajną oraz jedyną okazję [Ramocka 2009: 101]. W nowoczesnym społeczeństwie konsumowanie stało się nieodłączną częścią życia, stając się wartością autoteliczną w hierarchii wartości człowieka. Konsumowanie nie jest już tylko kwestią zakupu produktów lecz stało się częścią stylu życia, sposobem spędzania czasu wolnego, wyznacznikiem społecznej przynależności, zarazem potrzebą i zewnętrznym przymusem posiadania dóbr, co do których nabraliśmy przekonania, że są nam niezbędne [Piłat-Borcuch 2011: 231] i niekoniecznie z własnej woli.

Teoretyk społeczeństwa konsumpcyjnego J. Baudrillard fenomen konsumpcji określa jako zjawisko przenikające wszystkie obszary funkcjonowania współczesnego społeczeństwa oraz oddziałujące niemal na każdy fragment doświadczenia ludzkiego. Wg niego, konsumpcja „jest czynnym i zbiorowym zachowaniem, jest przymusem i nakazem, moralnością i instytucją. Jest całym systemem wartości, wraz ze wszystkim tym, co pojęcie to implikuje, czyli pełnionymi przezeń funkcjami integracji grupowej i kontroli społecznej” [Baudrillard 2006: 94]. Jak słusznie zauważa M. Piłat-Borcuch „Wszechobecność konsumpcji jest faktem. Konsumpcja stała się czynnikiem zarówno inkluzji, jak i ekskluzji społecznej, implikując – szczególnie za sprawą kontroli społecznej, społeczne podziały. Aspiracje związane z potrzebą przynależności do konkretnej grupy społecznej, pociągają za sobą konsumpcyjne wybory danej jednostki, sytuujące ją w danej grupie bądź poza nią” [Piłat-Borcuch 2011: 232].

We współczesnym świecie dominacja konsumpcji zaczyna pełnić rolę jednego z kluczowych regulatorów procesów społecznych, przytłaczając inne sfery życia, w tym rozwój intelektualny czy działalność społecznie pożyteczną. Przewaga wartości materialnych i ilościowych sprawia, iż głównymi miernikami rozwoju stają się ciągły wzrost gospodarczy oraz wydajność [zob.: Augustyniak 2013: 4]. Według F. Byłoka konsumpcja postrzegana jest jako jeden z ważniejszych sposobów samoekspresji oraz wyróżnik stylu

życia. Stała się ona kołem zamachowym współczesnego społeczeństwa [zob. Radziukiewicz 2013: 151–152]. Określenie „społeczeństwo konsumpcyjne” odnosi się głównie do współczesnych społeczeństw zachodnich, które w coraz większym stopniu są organizowane zgodnie z wymogami konsumpcji, a nie produkcji materiałów czy usług. Twierdzi się, że pojawiło się ono wraz z rozwojem późnego kapitalizmu, który związany jest bezpośrednio z powszechnością produkcji masowej [Terada 2004: 10]. Chodzi przede wszystkim o społeczeństwo amerykańskie, po części też zachodnioeuropejskie, ale paradoksalnie również punktowo dotyczy megapolisów w innych krajach.

M. Radziukiewicz zwraca uwagę na semiotyczny charakter procesów konsumpcjonistycznych. W procesie konsumpcji nie chodzi zatem o potrzebę posiadania dóbr konsumpcyjnych, lecz o potrzebę komunikowania się z wykorzystaniem dóbr konsumpcyjnych jako znaków. Jej celem jest uzyskanie społecznej aprobaty (społecznego znaczenia). Konsumpcjonizm utożsamiany jest zarówno z ideologią – wizją życia związaną z kulturą konsumpcji i jej wartościami, jak i stylem życia – nieadekwatną do potrzeb konsumpcją [zob. Radziukiewicz 2013: 153].

Wyróżnić można następujące składowe społeczeństwa konsumpcyjnego. Pierwszą istotną cechą tego sposobu życia jest uprzedmiotowienie, jako podstawa konsumpcjonizmu w wąskim znaczeniu. Zakłada ono następujące procesy występujące w ogólnym obrazie świata: urealnienie pojęć wirtualnych, przekształcające je w coś rzeczywistego; fizjologizacja potrzeb, a więc zastąpienie wartości kulturowo-cywilizacyjnych poprzez potrzeby typowo zwierzęce; wartość rzeczy zaczyna przejmować dominację nad wartościami relacji interpersonalnych, przejawia się to zwiększeniem znaczenia zaspokajania potrzeb zmysłowych, kosztem potrzeb relaksacyjnych; przeniesienie punktu ciężkości w kierunku pracy oraz konsumpcji, co za tym idzie upodmiotowienie rzeczy prowadzi do uprzedmiotowienia człowieka, który zaczyna być postrzegany jako narzędzie pracy lub przedmiot konsumpcji – depersonalizacja [Leszczak 2012: 16–17].

Drugą cechą społeczeństwa konsumpcyjnego jest standaryzacja jako podstawa „uilościowienia” konsumpcji. Chodzi o dominację czynnika ilościowego nad jakościowym, w obrazie świata człowieka współczesnego (uprzedmiotowanego). Wartości współczesnych ludzi stają się ujednolicone, umasowione, specyficzne cechy poprzez multiplikację stają się wzorcami do naśladowania, co w konsekwencji skutkuje standaryzacją życia społecznego. Drugą stroną „uilościowienia” życia w społeczeństwie konsumpcyjnym jest świadome naśladownictwo, a więc konformizm z wyboru. Ta bezmyślność bierze się z obniżenia świadomości sedna swoich zachowań, gdyż dla współczesnego człowieka dominującą wartością staje się ilość kosztem jakości. Kolejną istotną cechą społeczeństwa konsumpcyjnego jest komercjalizacja jako podstawa formalizacji oraz semiotyzacji konsumpcji. Odbywa się to między innymi poprzez utylitaryzację wartości, a więc ma miejsce kult maksymalizacji korzyści oraz innowacyjności. Również następuje tu merkantylizacja zachowania, polegająca na wprowadzeniu zmian jakościowych w hierarchii wartości, a więc zdominowanie wszystkich wartości przez czynnik korzyści materialnej [tamże: 20–22].

Istnieje wiele cech społeczeństwa postindustrialnego, które opisują jednocześnie stan społeczeństwa konsumpcyjnego. Między innymi warto zwrócić uwagę na rozpowszechniający się dobrobyt materialny, zmniejszające się znaczenie sektora przemysłowego i rozwój sektora usług, postępująca specjalizacja zawodowa, „umasowienie” kultury, skrócenie czasu pracy na rzecz czasu wolnego a także zwiększenie znaczenia czasu wolnego jako wyznacznika jakości życia [Adamczyk 2012: 62–63].

Następnym etapem konsumeryzacji jest komercjalizacja podaży i popytu, zakładająca przekształcenie wszystkiego w towar, który można sprzedać (zasada „wszystko jest na sprzedaż”), jednak charakter totalny komercjalizacja życia społecznego zaczyna nabywać dopiero w następnym etapie gdy wszystko staje się towarem do nabycia (zasada „wszystko do kupienia”). Podsumowującym etapem staje się komercjalizacja wartości polegająca na podporządkowaniu wszystkich wartości czynnikowi komercyjnemu [Leszczak 2012: 20–22].

Aby zrozumieć istotę społeczeństwa informacyjnego oraz procesów, które je kreują niezbędne jest wyjaśnienie takich pojęć jak wirtualizacja, semiotyzacja oraz mediatyzacja. Wirtualizacja doświadczenia realnego dotyczy znaczącej zmiany proporcji między rzeczywistością empiryczną a inteligibilną (racjonalną). To zjawisko przejawia się w zaniku czynnika energomaterialnego w dziedzinach, które tradycyjnie traktowano jako sfera życia realnego (gospodarka, życie społeczno-polityczne, życie codzienne). Semiotyzacja działalności przedmiotowo-manipulacyjnej zakłada przeniesienie punktu ciężkości z czynności fizyczno-manipulacyjnych (działania na przedmiotach fizycznych oraz wiedza o nich) na czynności semiotyczne (operowanie przedmiotami sygnałowymi i komunikatami) [Leszczak 2010: 18–21]. Mediatyzacja zaś w społeczeństwie konsumpcyjnym polega na przeniesieniu punktu ciężkości z komunikacji bezpośredniej na pośrednią – zdystansowaną i często bezosobową. Najważniejszym wyróżnikiem komunikacji mediacyjnej jest możliwość nawiązania bądź zerwania tej komunikacji w każdej chwili, co niemożliwe jest w bezpośredniej (osobowej) formie komunikacji. Stwarza to iluzję realnej komunikacji, gdyż słyszymy i widzimy rozmówcę, lecz pojawia się tu złudzenie wolności w zarządzaniu naszą przestrzenią komunikatywną [tamże: 22–23].

Coraz częściej konsumenci sięgają po produkty, które wiążą się z pewnym przekazem społecznym i pozwalają w jakiś sposób pomóc tam, gdzie zachodzi taka potrzeba. Jest to związane z jedną z obecnych sił nabywczych, jaką jest tzw. „pokolenie Y”. Przedstawiciele tej generacji przywiązują większą wagę do ich oddziaływania na środowisko Ziemi, mniejszą natomiast do gromadzenia pieniędzy oraz dóbr. Jest to pokolenie, które zrozumiało że konsumpcja rzadko przynosi poczucie szczęścia [zob.: Leńczuk]. Nabywcy pokolenia Y chcą dostać od marki coś, co zaspokoiliby ich potrzebę postrzegania siebie jako świadomych konsumentów. Konsumpcja stała się symbolem, manifestem – konsument kupuje ponieważ wspiera swoimi decyzjami zakupowymi pewne wartości, które wyznawane są także przez daną markę. Nabywcy utożsamiają się z propagowanymi przez markę stylem życia oraz jej filozofią. Obecnie robiąc zakupy, konsumenci oczekują także spełnienia duchowego. Konsumpcja pochłania coraz więcej czasu oraz energii, stała się na tyle istotnym aspektem życia, że pojawiło się oczekiwanie,

że oprócz zaspokajania potrzeb użytkowych oraz emocjonalnych dostarczyć ma również poczucia sensu. Współcześni konsumenci oczekują, że marki będą podejmować działania mające na celu polepszenie warunków życia, dbanie o środowisko czy też pomoc w rozwiązywaniu istotnych problemów społecznych. Spełnienie duchowe ma szansę stać się wyróżnikiem marki [zob. więcej: Dyrzcz 2014]

Zdaniem G. Adamczyka, do istotnych czynników rozwoju konsumpcji masowej należy wykształcenie się konceptu sklepu samoobsługowego i związane z tym zmniejszenie roli sprzedawcy w procesie zakupu, wyposażenie opakowania w funkcje komunikacyjne, rozwój reklamy masowej oraz, co jest najistotniejsze – wzrost roli i znaczenia marki handlowej [Adamczyk 2012: 62–63]. Marka odgrywa na współczesnym rynku coraz większe znaczenie. Fenomen marki jest skondensowanym znacznikiem konsumpcjonizmu jako takiego. Jest to funkcja wirtualna (jest informacją), semiotyczna (jest znakiem), ilościowa (ma wymiar pieniężny), komercyjną (jest towarem), mediacyjną (jest pośrednim ogniwem między towarem a konsumentem) i medialną (jest czynną funkcją reklamową). Konsumenci w swoich decyzjach zakupowych coraz częściej kierują się właśnie tym kryterium. W rezultacie nadmiernej konsumpcji we współczesnym świecie rola marki uwidacznia się coraz bardziej. Badania pokazują, że aż trzy czwarte respondentów z ogólnej próby w najróżniejszych badaniach marketingowych chciałoby, by rolę gwarantów produktów sprzedawanych online odgrywały marki. Sześciu na dziesięciu badanych widzi w markach pośredników między sobą a sprzedającymi lub kupującymi. Aż 94% respondentów w Polsce chciałoby, by marki stanowiły gwarancję jakości oraz autentyczności produktów sprzedawanych przez Internet, natomiast 87% uważa, iż gwarancje marki powinny objąć każdego, kto kupuje produkt – tylko pierwszego nabywcę. Przeważająca większość respondentów oczekuje, że marki pomogą przejść na konsumpcję bezpieczniejszą dla Ziemi oraz zdrowia społeczności. Aż 91% badanych podziwia przedsiębiorstwa, które starają się znaleźć sposób na ograniczenie marnotrawstwa. Zwiększa się liczba marek, które ułatwiają swoim klientom odsprzedaż czy też oddanie towarów, których klienci już nie potrzebują. W Polsce 95% ankietowanych podziwia marki, które zachęcają swoich klientów do recyklingu, a 75% sądzi, że firma powinna pomagać klientom w odsprzedaży swoich produktów [*Inteligentna konsumpcja* 2014].

Ze względu na coraz większą konkurencję jednym z kluczowych zagadnień efektywności marketingu staje się nazewnictwo zarówno firm, jak i produktów. Razem z ilością nowych producentów i produktów rośnie liczba nazw. Przy tym czasami prezentacja marki oraz nazwa produktu jest przeprowadzana w taki sposób, aby stworzyć wrażenie, iż jest to marka firmy. Nowa nazwa produktu jest kluczową decyzją dla sposobu komunikowania marki. Nazewnictwo produktów (ang. *naming*) musi być przygotowane na różne zastosowania w działaniach marketingowych oraz promocyjnych. Zła nazwa produktu szkodzi oraz ogranicza markę [zob: *Kiedy nazwa produktu jest silną*]. Nadanie nazwy produktowi jest decyzją strategiczną, gdyż de facto w społeczeństwie informacyjno-konsumpcyjnym sprzedaje się nie towar, a marka i nazwa. Odpowiednia nazwa umożliwia zbudowanie silnej oraz rozpoznawalnej marki. Za pomocą nazwy

budowana jest marka, a w rezultacie dany produkt uzyskuje wyższą cenę niż jego funkcjonalny odpowiednik. Dzieje się tak ponieważ konsument nie jest przekonany co do właściwości danego produktu, zaś reputacja przedsiębiorstwa pozwala rozwiązać wątpliwości klienta. Odpowiednie dobranie nazwy to początek strategii marketingowej marki. Kreatywne nazwy to podstawa unikalnego pozycjonowania konkurencyjnego. Forma jaką przyjmują nazwy produktów, zależy od wielu czynników. Niektórzy uważają, że nazwa firmy to tylko sposób oznakowania lub odróżnienia firmy. Gdy nazwa jest unikalna, wspiera również budowanie pozycji rynkowej marki. Kreatywne nazwy powstają niekiedy przez przypadek. Najczęściej jednak choć nazwą może być tylko zestawienie kilku liter, na ich stworzenie poświęca się wiele pracy, badań oraz testów [zob.: *Jak powstają...*]. Zastrzeżone nazwy produktów oraz firm często są warte miliony.

W najnowszej odsłonie raportu Best Global Brands 2018 agencji Interbrand najdroższym brandem została marka Apple. Wartość tej marki szacuje się na 214.480 milionów dolarów. Drugie miejsce zajęła marka Google, która w zeszłym roku była liderem w tym rankingu. Jej wartość szacuje się na 155.506 milionów dolarów. Trzecie miejsce należy do Amazon – 100.764 milionów dolarów, natomiast czwarte marka Microsoft – 92.715 milionów dolarów. Najszybciej zyskującą na wartości marką jest Amazon – wzrost o 56 % oraz Netflix – wzrost wartości marki o 45% [*Best Global Brands 2018*].

Oprócz Interbrand jest jeszcze jeden podmiot, który co roku przygotowuje zestawienie 100 najdroższych marek świata – Millward Brown. Oba ośrodki wychodzą z podobnego założenia, że rozpoznawalne logo jest jedną z najważniejszych składowych kapitału spółek, która generuje realne przychody. Wartość marki nie jest jednak pojęciem precyzyjnie zdefiniowanym, dlatego też obydwie firmy stosują nieco inne kryteria jej oceny. W rezultacie co roku obie listy najwartościowszych brandów świata, choć podobne, różnią się pomiędzy sobą w wielu aspektach. Zestawień tych nie powinno się traktować zbyt dosłownie, lecz raczej jako wskaźniki pewnych rynkowych trendów.

Światowe projekty nazewnicze to ogromne przedsięwzięcia, które są bardzo drogie i czasochłonne. Pracują przy nich całe zarządy oraz działy marketingu specjalistycznych firm. Aby stworzyć dobrą nazwę potrzebny jest czas, zaangażowanie, współpraca, a czasem genialny pomysł. Warto zauważyć, że czasem wystarczy nie stworzyć złej nazwy. Omijając powszechne błędy powstaje szansa na stworzenie nazwy, która nie tylko wzbudzi zachwyt współników lecz będzie służyć przedsiębiorstwu przez lata. Pierwszym błędem w pracy nad nazwą jest kierowanie się autorytetem. Każdy właściciel chce mieć największy wpływ na to jak będzie się nazywać firma. Nie jest to jednak dobre rozwiązanie, gdyż dobre pomysły to takie, które zasługują na argumenty oraz dyskusję. Nie jest także dobrym rozwiązaniem angażowanie do projektu nazwy wszystkich dookoła. Po pierwsze zajmie to zdecydowanie zbyt dużo czasu, odrzucone zostaną projekty dużej grupy osób, co spotka się z negatywnym podejściem grupy, a uzyskany kompromis będzie nazwą bez właściwości, która zadowala wszystkich. Zmorą nazewnictwa są również krótkotrwałe mody. Moda nie ma nic wspólnego z kreowaniem silnej marki. To co jest modne w momencie tworzenia nazwy może już być szybko zapomniane, dlatego myśląc o dobrego wizerunku na dłuższą metę nie warto kierować się modą. Nazwa

produktu powinna przenosić dobre skojarzenia. Jest to ważny i cenny element, lecz tylko do momentu, gdy nie jest nadużywany [zob.: *Naming*].

W związku ze stopniowym przechodzeniem w fazę powszechnie zwaną społeczeństwem informacyjno-konsumpcyjnym istotnie wzrosła rola komercyjnego nazewnictwa, które jako zjawisko informacyjne przekształciło się w pełnowartościowy towar. Nie tylko uczestniczy on w kreowaniu wartości podstawowego produktu lecz również zaczął odgrywać rolę zupełnie samodzielnych produktów konkurujących ze sobą na rynku i posiadających własną rynkową wartość – cenę brandu. Ma to wpływ również na konsumenta, który w coraz większym stopniu pragnie nabywać nie tylko produkt podstawowy lecz również modny oraz powszechnie znany brand.

LITERATURA

- Adamczyk, G. *Moralność w warunkach społeczeństwa konsumpcyjnego*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 2012, 55 nr 1 (217).
- Augustyniak, M., *Spółeczeństwo konsumpcyjne w refleksji filozoficznej i językowej*, w *Ochrona konsumenta w prawie polskim i unii europejskiej*, pod red. M. Królikowskiej-Olczak, B. Pachucy-Smulskiej, C.H.Beck 2013, s. 1–11.
- Baudrillard, J. *Spółeczeństwo konsumpcyjne. Jego mity i struktura*, Warszawa 2006.
- Best Global Brands 2018* w: Interbrand, URL: <https://www.interbrand.com/best-brands/best-global-brands/2018/> [25.04.2019].
- Dyrz, K. *Technologie, dane i duchowość, czyli trendy marketingowe na 2014 rok*, 13.02.2014, w: Marteker+, URL: <https://marketerplus.pl/teksty/artykuly/technologie-dane-duchowosc-trendy-marketingowe-2014-rok/> [23.04.2019].
- Ertmańska, K. *Konsument odpowiedzialny w społeczeństwie informacyjnym*, „Marketing i Rynek”, 2014, nr 11, s. 348 – 355.
- Inteligentna konsumpcja i rola marek w obliczu „ekonomii w sam raz”* w: WPROST, 26.08.2014, URL: <http://informacje.havasworldwide.pl/pr/286856/inteligentna-konsumpcja-i-rola-marek-w-obliczu-ekonomii-w-sam-raz> [13.04.2015].
- Jak powstają kreatywne nazwy dla firm i marek?* w: *CODES Brand & Corporate Identity*, URL: <http://www.identity.pl/jak-powstaja-kreatywne-nazwy-dla-firm-i-marek/> [12.04.2015].
- Kiedy nazwa produktu jest silna i perswazyjna?* w: *CODES Brand & Corporate Identity*, URL: <http://www.identity.pl/kiedy-nazwa-produktu-jest-silna-i-perswazyjna/> [12.04.2015].
- Kulpa-Ogdowska, A. *Włączeni i wyłączeni z globalnej sieci. Społeczne konsekwencje rozwoju nowoczesnych technologii i konsumeryzmu*, w *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Problemy globalizacji i regionalizacji*, pod red. M. G. Woźniak, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2006, s. 138–154.
- Leńczuk, J. *Litery dzielące generacje – o różnicach między pokoleniem X, Y i Z*, w: Stapler, URL: <http://stapler.pl/hydepark/litery-dzielace-generacje-o-roznicach-miedzy-pokoleniem-x-y> [23.04.2019].

- Leszczak, O.. *Paradoksy konsumpcjonizmu. Typologia i lingwosemiotyka*, "The Peculiarity of Man", 2012, nr 15, s. 9–26.
- Leszczak, O. *Podstawowe cechy społeczeństwa informacyjnego w aspekcie funkcjonalno-pragmatycznej teorii doświadczenia*, w: *Współczesny człowiek w społeczeństwie informacyjnym: egzystencja – ideologia – moralność*, pod red. R. Stefańskiego i A. Zamojskiego, Adam Marszałek, Toruń 2010.
- Naming – jak nie stworzyć złej nazwy?* w: nf.pl, URL: <http://nf.pl/po-pracy/naming-jak-nie-stworzyc-zlej-nazwy,,13469,295> [12.04.2015].
- Piłat-Borcuch, M. *Konsument jako „produkt” społeczeństwa konsumpcyjnego?*, „Studia i Materiały. Miscellanea Oeconomicae”, 2011, rok 15, nr 1, s. 231-240.
- Radziukiewicz, M. *Recenzja książki F. Byłoka pt. „Konsumpcja, konsument i społeczeństwo konsumpcyjne”* Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 2013, „Konsumpcja i rozwój” 5, nr 2, s. 151–153.
- Terada, Y. *Rozwój społeczeństwa konsumpcyjnego i różne koncepcje wolności*, w: *W cywilizacji konsumpcyjnej*, pod red. M. Golki, Poznań 2004, s. 9–26.
- "The Peculiarity of Man", nr 15, Toruń 2012.
- Współczesny człowiek w społeczeństwie informacyjnym: egzystencja – ideologia – moralność*, pod red. R. Stefańskiego i A. Zamojskiego, Adam Marszałek, Toruń 2010.

**НАРОДНІ ВІРУВАННЯ ПРО ЕПЛЕСІЮ:
СИМВОЛІЧНИЙ І СЕМІОТИЧНИЙ АСПЕКТИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПЕДИЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКИМ ПОЛІССЯМ)**

Дар'я АНЦИБОР

Кандидатка філологічних наук, наукова співробітниця відділу Державного наукового
центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, УКРАЇНА

DOI 10.25128/2304-1222.19.49.08

The article examines the complex of traditional folk beliefs about epilepsy, which covers the concept of the etiology of the disease, preventive measures, diagnosis and ways to overcome the illness. The article gives a detailed analysis of the modern irrational methods of fighting against epilepsy and the symbolic component of traditional healing and magic rituals in Semenivsky and Novgorod-Siversky districts of Chernihiv region. Old fears, alcohol addiction, and congenital disease are among the causes of epilepsy which were collected during the field-work. The article provides a detailed overview of the main irrational treatment methods in the study areas. It is proved that their main purpose is to deceive the disease, which is realized through symbolic burial and rebirth, as well as approaching the non-human condition. Such methods include covering with a black headscarf, stepping over a patient at the doorstep of a church, and sitting with a naked buttock on a patient.

Keywords: *epilepsy, healing practices, folk prayers, charms.*

У статті здійснюється аналіз комплексу народних вірувань про епілепсію, який охоплює уявлення про етіологію цієї хвороби, превентивні засоби, діагностування та способи подолання недуги. Робота має на меті проаналізувати сучасні ірраціональні методи боротьби з епілепсією в локальному побутуванні та детально розглянути символічну складову традиційних лікувально-магічних обрядодій. Для дослідження було обрано Семенівський та Новгород-Сіверський райони Чернігівської області. Зафіксовано такі уявлення про причини появи епілепсії, як за давнього ляка або вроки, алкогольна залежність та вродженість. У статті здійснено детальний огляд основних методів ірраціонального лікування, які побутують у досліджуваних районах. Доведено, що основною їх метою є обман хвороби, що реалізується через символічне поховання й переродження, а також наближення до стану не-людини. До таких методів належать накривання чорною хусткою, переступання через хворого на порозі церкви та сидання оголеним задом на хворого.

Ключові слова: *народна медицина, епілепсія, лікувально-магічні практики, замовляння, народні молитви.*

Artykuł ten stanowi próbę analizy spektrum wierzeń ludowych o epilepsji zawierający doświadczenia o etiologii tej choroby, zabiegach zapobiegawczych, diagnozę i sposoby kuracji. Praca

ma na celu zbadanie współczesnych irracjonalnych metod walki z padaczką w zakresie lokalnym i szczególny przegląd symboliki tradycyjnych rytuałów leczniczo-magicznych. Do badania wybrano rejon Semeniewski i Nowhorod-Siwerski obwodu Czernihowskiego. Zarejestrowano następujące domniemania o przyczynach padaczki: stłumione lęki, kłątwy, uzależnienie od alkoholu czy cecha wrodzona. Artykuł stanowi też szczegółowy przegląd najważniejszych metod irracjonalnej kuracji, które są rozpowszechnione na tym terenie. Udowodniono, że podstawowym ich celem jest okłamywanie choroby poprzez symboliczny pochówek i przerodzenie się osoby oraz udawanie nieludzkiego bytu. Wśród tych metod jest pokrycie człowieka czarną chustą, przejście przez chorego leżącego na progu cerkwi i siedzenie na chorym nagim tyłkiem.

Słowa kluczowe: *medycyna ludowa, epilepsja, praktyki lecznicze i magiczne, modlitwy ludoweб zamawianie choroby.*

Епілепсія, що передбачає розлад мозкової діяльності й супроводжується повторюваними нападами, є одним із найпоширеніших хронічних неврологічних захворювань серед людей. Через комплексність факторів, які викликають цю хворобу, недостатній рівень обізнаності про неї та наявну стигматизацію хворих, в українському суспільстві зберігається та застосовується чимало ірраціональних практик її лікування засобами народної медицини. Традиційно епілепсію ставили в один ряд із найстрашнішими захворюваннями, що зумовило появу цілого комплексу народних уявлень про етіологію та способи подолання цієї недуги, які мають свої особливості в різних регіонах України.

Робота має на меті проаналізувати сучасні ірраціональні методи боротьби з епілепсією в локальному побутуванні. Для дослідження було обрано культурний ареал Чернігівського Полісся. Під час написання статті застосовувалися структурно-семантичний метод, а також метод порівняльного та семіотичного фольклорного аналізу.

Джерельною базою стали записи, здійснені під час експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф й зібрані влітку 2019 року в Семенівському та Новгород-Сіверському районах Чернігівської області.

Комплекс народних вірувань про епілепсію охоплює уявлення про етіологію цієї хвороби, превентивні засоби, діагностування та способи подолання недуги. На підтвердження дієвості останніх нерідко відтворюються наративи про одужання.

Народні уявлення про етіологію. У народних уявленнях про епілепсію, які нам вдалося зафіксувати на північній Чернігівщині, можна виокремити такі фактори пояснення етіології, як вродженість та зовнішній вплив, що може бути ірраціональним та раціональним. Часто респонденти перераховують їх всі одночасно, не виокремлюючи якийсь головний: *«Хто каже, що ат іспуга, хто каже, тіпа ат алкаголя там, ну як? Думаю, ну як? Єслі є таке, що із раждєнія. Бо є, що із рождєнія дитя вродилось. І вано ат іспуга чи хто його зна, що вано»* [5, с. 15].

До проявів ірраціонального зовнішнього впливу належить поширене уявлення про ляк як причину епілепсії: *«Йо природная, а йо такая што магеї спужаца, дак буде»* [2, с. 82]. Часто пояснюється, що це – за давненим ляк, який вчасно *«не відробили»*. Так, одна з шептух, до якої постійно звертаються з проханням зняти ляк, пояснювала: *«Ну ана пріходіла, я ей не магла памогть. Удавнілась. Це ж нада як только сразу, як заметів... Зразу, дак яно скарей намагае. А як ано уже удавнілась, як невеста уже стала, дак шо ж я намагу уже?»* [2, с. 83]. Тож серед шептух побутує уявлення про можливість вилікувати дитячу епілепсію, якщо вчасно звернутися до них, інакше *«задавниться»*.

Однією з причин появи епілепсії називають її вроджену природу. Тут варто відзначити, що з одного боку, сьогодні серед респондентів фіксується чимало вірувань, що людина може просто народитися з такою хворобою: *«Були і такіє, шо на срадству передавалося. Каже, шо там і дід балів сьою балезю, чи матка, чи хто. А так Бог його знає, чаго вано було»* [3, с. 33]. З іншого боку, ще прослідковуються, хоча й фрагментарно, поширене колись уявлення про лихого духа, який вселяється в незахищену дитину й трусить її [Петров 1926; Ганус 2016: 82]. Цей чинник тісно пов'язаний із мотивом зурочення: *«Ну, уровське казалі, ета я чула ат людей, бряхатя ня буду»* [2, с. 82].

Ще одним фактором, що, безперечно, має сучаснішу природу, респонденти називають надмірне вживання алкоголю: «*Дак це ж ад гарелки!*» [6, с. 22]. Дехто вбачає в цьому головну причину появи епілепсії у старшому віці.

Локальні назви хвороби. Дослідниками на території Полісся зафіксовані такі локальні назви епілепсії, як «*чорна болєзнь*», «*чорна слабость*», «*падуча*», «*нечіста слабость*», «*пріпадок*», «*дитинець*», «*родіма*», «*божа болєзнь*» тощо [Никончук, Никончук, Мойсієнко, 2001: 79–80]. Серед назв, які сьогодні побутують у Семенівському та Новгород-Сіверському районах Чернігівської області, переважають «*чорна болєзнь*», або «*чорна*», «*пріпадок*», «*уровське*», «*радїмоє*». Перша назва пов'язана з чорним кольором, який у традиційній культурі виступає як однозначний символ потойбіччя. Друга синонімічно пояснює стан хворого під час нападу, а останні пояснюють народне уявлення про етіологію – урок або ж вроджену природу захворювання.

Народні способи лікування хвороби. Як уже зазначалося, народні уявлення про епілепсію як хворобу демонічного походження вплинули й на характер лікування, який у традиційній культурі окреслюється ірраціональними методами. Розгляньмо їх детальніше.

Накривання. Одним із способів, поширених серед усіх слов'ян, є накривання хворого чорною хустиною під час нападу. Чорний у традиційній культурі асоціюється з кольором смерті, трауру, землі, чужого, демонічного. Вибір хустини такого кольору з лікувальною метою може пояснюватися своєрідним інсценуванням смерті хворого, адже накривання обличчя в поховальній обрядовості є архаїчною світовою практикою. Так, Василь Кравченко описував такий метод лікування епілепсії: «Як тільки перший раз зубачить цю болєзнь; як дівчина, то треба чорну курку разорвать надвое, а як хлопчик, то – чорного півня, і покласти з кровью горячого на грудях і накрыти чорним чим нибудь. Воно собі успокоїтьця і не будить» [Кравченко 1920: 147]. Тут застосовується на практиці магічний принцип субституції, коли птах має перебрати на себе хворобу. Окремо варто звернути увагу на орнітоморфність цього обряду, адже птахи в традиційній культурі тісно пов'язані із тим світом і символізують душі померлих [дет.: Маєрчик 2011: 235–236], та й символіка чорного кольору знову не випадкова.

Водночас на користь цього твердження можуть свідчити дані з інших регіонів про субституцію чорної хустини на предмети, які за формою нагадують труну. Наприклад, у західній Малопольщі хвору дитину під час нападу епілепсії клали на поріг або під сволок і накривали діжею. Тоді брали глиняний глек і розбивали його об неї, що мало на меті злякати злого духа, який викликав напади [Усачева 2004: 614]. В Угорській Русі хвору дитину клали на землю та накривали коритом, після чого «батько стане на однім боці на колінки, а мати на другіс і побожать ся, що дітина їх є» [Жаткович 1896: 22].

Дзвенислава Ганус зазначає, що на західноукраїнському пограниччі метод накривання чорною хусткою дитини, хворої на епілепсію, ймовірно прийшов на зміну накриванню нецками (ночвами). Дослідниця справедливо зауважує: «...хвору дитину могли класти в нечки та, поставивши їх біля порога, накривати зверху хустиною, тобто здійснювалася імітація труни» [Ганус 2015: 201]. Варто також зазначити, що саме накривання чорною хустиною семантично наближене до кидання землі на труну померлого.

Ще одним субститутом хустини на Київському Поліссі виступав «галес» – єврейський ритуальний одяг, яким накривали хворого на епілепсію [Усачева 2004: 615]. Ймовірно, це мало забезпечити символічний перехід у категорію чужих, у ритуальне не-існування в цьому світі.

Чимало дослідників, описуючи накриття хворого певними предметами, також згадують про ритуальне биття горщика об них або забивання цвяха поруч [Усачева 2004: 614; Кравченко 1920: 45]. Важко не погодитися з припущенням Дз. Ганус, що це робилося з метою символічного пробудження хворого [Ганус 2015: 201]. З іншого боку, враховуючи поширеність загальнослов'янського вірування в духа, який буцімто вселяється в тіло хворого (а часто одразу з народження там перебуває та проявляє себе у вигляді епілептичних нападів) [дет.: Петров 1926], таке ритуальне биття могло сприяти швидшому вигнанню його з тіла. Зафіксовані також уявлення про необхідність бити хворого до крові зі схожим поясненням: «щоб злий дух відчув» [Усачева 2004: 614].

Експедиційні записи з Семенівського та Новгород-Сіверського районів Чернігівської області підтверджують поширення практики накривання хворого чорною хустиною, але додаткових деталей, як-от биття горщиків чи використання інших супутніх предметів, уже не зафіксовано.

Переступання. У селі Блистова Новгород-Сіверського району було записано таку лікувальну дію. Хворий на епілепсію лягав на порозі церкви після Великодньої служби, і всі присутні, виходячи з храму, мали переступати через нього [7]. Вважалося, що такий спосіб допоможе подолати хворобу.

У традиційній культурі поріг слугував символічною межею між цим і тим світами, місцем «перебування предків, домашніх духів, яким приносять жертву, тут здійснюється зв'язок із потойбічними силами» [Плотникова 2009: 173].

Як ми вже бачили на попередніх прикладах, лікування епілепсії могло здійснюватися шляхом імітації окремих елементів поховальної обрядовості. Як і накривання, переступання та покладання на поріг чи біля нього символізують тимчасову смерть людини та її повернення в цей світ оновленою, тобто здоровою. Згадаємо також, що переступання є поширеним способом ірраціонального лікування дітей від різних хвороб, до якого повсякчас прибігали матері [Ігнатенко, Забловський 2008: 45].

Церква постає як особливий локус, де можна заручитися підтримкою божественних сил, а Великодня служба – як особливий час, пов'язаний із вознесінням Христа, його другим народженням. І якщо переступання на порозі храму має символізувати ритуальне вмирання хворого та його переродження, то проведення такої обрядодії має підсилюватися завдяки специфічному хронотопу.

Вичитування молитов. Аналізуючи ритуали та вербальні тексти лікувально-магічного характеру, дослідники неодноразово звертали увагу на персоніфікацію хвороб та їхню міфологічну природу. З ними спілкуються, пробують домовитися через посередництво шептук/знахарів, братаються та сватаються, їм погрожують, їх обманюють, залякують тощо. Така стратегія першочергово пояснюється протистоянням людини та не-людини [Усачева 2000: 65]. Тож символічне олюднення хвороби переміщує її з міфологічного простору в людський, що можна інтерпретувати як шанс для хворого на протистояння на «своїй» території.

У с. Костобобрів Семенівського району було записано один текст, який інформантка використовує як сильну молитву від ляку, уроків та епілептичних нападів. З її слів, вонавилікувала нею сусідську дитину від «чорної болєзни»:

Госпаді, Гасподь, приступіся,
все балезні тушися.
Утрешняя заря,
палуденная, вечерняя,
скула-скуліца,
красная дівіца,
я ж тібе вишептую,
я ж тібе вигаварюю:
падсипную, падлівную,
прігаворную, наносную,
паддвную, ветряную,
вадяную, даждлявую,
грамавую, агненную,
калючую, сверблюющую,
стречную, паперечную,
ляк, перепалох.
Із рук, із ног,
із середіни живата,
русага валаса,
румянага ліца,
щирага серца,
салодкіх пячонок,
із буйних плячей,
із белай касті,
із краснай краві.
Тут табі не хадіть,
касті не ламіть,
серца не сушить

На гаре Сіамскай
стаяв Іван-воін с железнай палкай,
шлі змейніе дочкі.
Куда ідьоте, змейніе дочкі?
Да [*ім'ярек*] след забіраць,
серце осушить
і кров пролівать.
Не йдіте, змейніе дочкі,
я вас не пуцу,
я вас патру, паламаю,
за ветром пуцу.
Ідіте на чистіе бари,
де певні не пеюць,
сабакі не брешуть.
Там стали пазастілати,
кубки паналівати,
там тебе напіцца,
нагуляцца, нарасавацца,
начацацца,
ат [*ім'я клієнта*] всю балезнь забраць.
Мишіний, крисіний,
куріний, конскій,
каровскій, сабачий,
кашачий, авсчий, дявочий,
парубочий, женскій, мужскій,
сіратіні даві.
Тут табі ня будь,
у галовачкі венка не віть,

і кров не пралівать...	серца не сушит,
Не я тебе раділа,	касті ні ламіть,
тебя matka [ім'я матері ім'ярек] раділа,	па касті ні хадіть
не я атхаділа, атхаділ Гасподь.	і кров не пралівать.
Гасподь із помащу,	Летіть на чистіе бари,
а я славами.	де півні не пеят,
Всіх угоднічков прізиваю.	сабакі не брешут,
Прідіте, памагіте	там стали пазастілати,
рабе Божий [ім'ярек],	кубки паналівати,
крещьонай, прічащонай.	там тибє напіцца,
Варвара-мученіца	нагуляцца, нарасавацца,
памагала тим людям,	ат [ім'ярек] всю балезнь забрать»
памагі [ім'ярек].	[1, с. 6–8].

Після прочитання цього тексту знахарка тричі промовляє: *«Залатий венце адеваєш, сваі різа накриваєш, всю балезнь атушаєш»*. З кожною фразою вона проводить своїми руками від голови клієнта до кінцівок його рук, в кінці роблячи жест струшування. Тоді промовляє тричі, спльовуючи на різні сторони: *«Тьху цяму ліху, амін»*.

Як бачимо, у тексті немає специфічних звертань до епілепсії, але є до ляку та до хвороб загалом. Дослідники лікувально-магічних практик Полісся відзначають особливу побудову замовлянь від ляку та зурочення. Замість одного-двох ключових мотивів (як-от у замовляннях від лихоманки, кровотечі, вивиху тощо), ці тексти є багатокомпонентними, з великою кількістю мотивів і формул, та поліфункціональними [Полесские заговоры 2003: 94–95]. Деякі респондентки, які займаються ірраціональними практиками лікування, говорили про існування окремих молитов від епілепсії, але зараз зафіксувати їх уже не вдалося. Варіанти, які побутували в кінці 1980-х років, вказують на стійке використання чорної

символіки [Полесские заговоры 2003: 250–267]. Натомість лікувально-магічні формули від ляку й зурочення залишаються серед основних проблем, з якими звертаються до шептук на Поліссі, тому їхнє побутування є дуже широким [Колодюк 2006: 66–69].

Таким чином, деякі шептухи відмовляються лікувати епідепсію, якщо не знають або вже не можуть пригадати вузькопрофільного замовляння, в той час як деякі ситуативно адаптують та використовують інші молитовні тексти від більш розповсюджених проблем.

Наративи про хворих родичів або сусідів, які вилікували епілепсію за допомогою знахарів, достатньо активно побутують серед опитаних респондентів. Подекуди знахарі використовували не лише вербальні формули, але й фітолікування. Так, вважалися помічними відвари з білої водяної лілії, з коріння чорнобиллю та з листя черемхи та навіть грибами губ'яками [Ігнатенко, Забловський 2008: 46].

Загалом варто відзначити, що лікування епілепсії ірраціональними методами невпинно поступається місцем доказовій медицині, що помітно зі слів респондентів: *«У яйо такіє приступи були, о, так ета, накрилі [чорною хусткою. – Д. А.], і всьо равно нічога ня палучілась, пакуль в Чарнігав ня атвезлі, да таблеткі, таблеткі, ну і... перерасла»* [4, с. 55], *«У Вери дачка он оцей, дак ну, у бальніцу єздять, якісь таблеткі ж праписують, там, псіхіатра»* [5, с. 14], *«Шо рабить? Фельдшер приїхав, да вколи дав, да й всьо. Шо ти будеш більши рабить? Не жери [горілки. – Д. А.]. Хай тебе вдаве, нехай!»* [6, с. 23].

Сідання оголеним на хворого. Як зазначає Валерія Усачова, магічна сила зцілення приписувалася тому, хто вперше побачить напад епілепсії. У словацькому Замагур'ї вірили, що така людина мала сісти голою частиною тіла на обличчя хворого, промовляючи «Чим тебе породила, тим і буду лікувати» або тричі сісти голим задом на корито, під якого поклали хворого [Усачева 2004: 613].

Під час експедиції Чернігівщиною було неодноразово записано практику сідання під час нападу голим задом хворому на голову: *«Отак паєхалі на базар і аднага челавека епілепсія узяла. Дак салдат адін, каже, у шинелі: «Атайдіте все!»*.

Талкушка людей, упал, сляну пустів і ляжить. І яго б'є, трусе. «Атайдіте все!» І он шинель ту расчупнув, голай жонай сел на морду, жонай сел на морду – перястала біть» [2, с. 88].

Привертає увагу й те, що роль знахаря виконує чоловік, адже дослідниками зафіксовано чимало прикладів сидання матері або іншої жінки хворому на обличчя зі словами: «Чим тебе породила, тим і придавила» або «Чим тебе породила, тим і відходила», «Який гість, така й честь» тощо [Полесские заговоры 2003: 250; Колодюк 2006: 45]. Експедиційні записи підтверджують активне побутування цього звичаю по всьому ареалу Полісся. Як і в попередніх ситуаціях, такі дії мали символізувати друге народження або ж залякування персоніфікованої хвороби. Але семантика оголеності в такому випадку пояснювалася тим, що жінка сідає на голову місцем, з якого й народжується дитина. У наведеному наративі роль жінки та необхідності акту повторного народження вже не важлива для ритуалу. Замість неї активним агентом стає солдат, який у традиційній культурі постає як символічний чужий, прибулий з іншого світу, інколи трікстер, як у водевілі Івана Котляревського «Москаль-чарівник».

Окремо варто звернути увагу, що у цьому ритуалі оголення має не лише фертильну функцію, про що вже йшлося вище. Оголеність під час ворожінь, апотропеїчних та лікувально-магічних дій пояснюється потребою вдалого налаштування контакту з тим світом. Функції оголеності базуються на сприйнятті її як ознаки потойбіччя та природного стану, коли гола людина – вже або ще не зовсім людина [Агапкина, Валенцова, Топорков, 2004: 356].

Таким чином, необхідність виконання ритуалу оголеним може розглядатися з декількох семантично близьких позицій. Водночас сьогодні уявлення, що потрібно сісти на людину задом, пояснюється на сучасний лад потребою стабілізувати людину від час нападу: «Ну, пасядіш на йой, покуль яго атаб'є (...), шоб ня бівся» [1]. І, як ми бачимо, тут уже не йдеться про оголеність, а лише про прагматичність у допомозі хворому.

Отже, дослідження, яке відбувалося на території Семенівського та Новгород-Сіверського районів Чернігівської області, зафіксувало такі уявлення про причини

появи епілепсії, як за давнини ляк або вроки, алкогольна залежність та вродженість. Серед опитаних шептух зберігається уявлення про можливістьвилікувати епілепсію в дитячому чи ранньому підлітковому віці. Деякі респондентки для цього використовують універсальні молитви, орієнтовані на зурочення та ляк. Зафіксовані методи ірраціонального лікування здебільшого мають на меті обманути хворобу, вдаючись до символічного поховання й повторного народження, а також наближення до стану не-людини. До них належать накривання чорною хусткою, переступання через хворого на порозі церкви та сидання оголеним задом на хворого. Вірування про епілепсію та шляхи її подолання піддаються відчутним впливам глобалізаційних процесів. Люди частіше звертаються до спеціалістів з доказової медицини, проте ще зберігають тенденцію послуговуватися народними методами, коли мова йде про найперші прояви захворювання або зупинку нападу.

ЛІТЕРАТУРА

- Агапкина, Т., Валенцова, М., Топорков, А. *Нагота* // Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Москва 2004, т. 3, с. 355–359.
- Ганус, Д. *Магічні способи лікування епілепсії у дітей (за матеріалами польових досліджень населення західноукраїнського пограниччя)*, «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія», 2015, Вип. 23, С. 200–204.
- Ганус, Д. *Народна етіологія дитячих захворювань на території українсько-польського пограниччя* // «Народна творчість та етнологія», 2016, № 6, С. 77–83.
- Жаткович, Ю. *Замітки етнографічні з Угорської Русі*, «Етнографічний збірник», 1896, т. 2, с. 1–38.
- Ігнатенко (Колодюк), І, Забловський, А. *Профілактика хвороб і лікування дітей* // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т., наук. ред. М. Гримич, Київ 2008, с. 31–49.
- Колодюк, І. *Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся (остання чверть ХХ – початок ХХІ ст.)*, Київ 2006.
- Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших, недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Василем, Житомир 1920.
- Маєрчик, М. *Ритуал і тіло: структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу*, Київ 2011.
- Никончук, М., Никончук, О., Мойсієнко, В. *Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії*, Житомир 2001.
- Петров, В. *Вірування в вихор і чорна хвороба* // Етнографічний вісник, за голов. редактув. А. Лободи та В. Петрова, Київ 1926, Кн. 3, с. 102–106.

- Плотникова, А. *Порог* // Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Москва 2009, т.4, с. 173–178.
- Полесские заговоры (в записях 1970–1990 гг.), сост., подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова, Москва 2003.
- Усачева, В. *Контакты человека с демонами болезней: способы защиты и избавления от них* // Миф в культуре: человек – не-человек, Москва 2000, с. 58–67.
- Усачева, В. *Падучая* // Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Москва 2004, т. 3, с. 611–616.

Матеріали

1. Матеріали, записані в с. Костобобрів Семенівського р-ну Чернігівської області // АА Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі – ДНЦЗКСТК), Ф. Семенівка–2019, Од. зб. Д. Анцибор, АФ–Д.1
2. Матеріали, записані в с. Тимоновичі Семенівського р-ну Чернігівської області // АА ДНЦЗКСТК, Ф. Семенівка–2019, Од. зб. Д. Анцибор, АФ–Д.2
3. Матеріали, записані в с. Іванівка Семенівського р-ну Чернігівської області // АА ДНЦЗКСТК, Ф. Семенівка–2019, Од. зб. Д. Анцибор, АФ–Д.3
4. Матеріали, записані в с. Янжулівка Семенівського р-ну Чернігівської області // АА ДНЦЗКСТК, Ф. Семенівка–2019, Од. зб. Д. Анцибор, АФ–Д.4
5. Матеріали, записані в с. Орликівка Семенівського р-ну Чернігівської області // АА ДНЦЗКСТК, Ф. Семенівка–2019, Од. зб. Д. Анцибор, АФ–Д.5
6. Матеріали, записані в с. Жадова Семенівського р-ну Чернігівської області // АА ДНЦЗКСТК, Ф. Семенівка–2019, Од. зб. Д. Анцибор, АФ–Д.6
7. Матеріали, записані в с. Блестова Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської області // АА ДНЦЗКСТК, Ф. Семенівка–2019, Од. зб. Д. Анцибор, АФ–Д.9

PRAWO JAKO FUNKCJA DYSKURSYWNO-INFORMACYJNA

(SZKIC METODOLOGICZNY)

Oleg Leszczak

Dr hab. profesor Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, POLSKA

DOI 10.25128/2304-1222.19.49.09

The article examines the concept of law in anthropocentric approach as an informational and semiotic function in terms of essence, teleology and causality. The author presents the basics of typological analysis of motives for breaking the law, both personal and cultural-civilizational.

Keywords: *law, text, cultural and civilization system, breaking the law.*

У статті з антропоцентричної точки зору розглядається концепція права як інформаційно-семіотичної (мовної) функції у трьох аспектах: сутності, телеології та причинності. Автор представляє основи типологічного аналізу мотивів порушення закону, як особистісного, так і культурно-цивілізаційного.

Ключові слова: *право, текст, культурна та цивілізаційна система, порушення закону.*

W artykule rozpatruje się pojęcie prawa w ujęciu antropocentrycznym jako funkcji informacyjno-semiotycznej pod względem esencjalnym, teleologicznym i kauzalnym. Autor przedstawia podstawy analizy typologicznej motywów łamania prawa, zarówno personalnych, jak kulturowo-cywilizacyjnych.

Słowa kluczowe: *prawo, tekst, system kulturowo-cywilizacyjny, łamanie prawa.*

Uwagi wstępne

Prawo jako kognitywno-semiotyczna funkcja regulacji doświadczenia społecznego z założenia powinno mieć trzy wymiary typologiczne wyróżniające je spośród innych funkcjonalnych przejawów doświadczenia ludzkiego – esencjalny (czyli stricte bytowy), teleologiczny (celowo-funkcjonalny) oraz kauzalny (przyczynowo-motywacyjny). Oczywiście, używam terminu *prawo* wyłącznie w sensie jurystycznym. Wg *Encyklopedii prawa*:

„Prawo to uporządkowany zbiór (system) generalnych i abstrakcyjnych norm postępowania ustanowionych lub uznanych przez państwo, których realizacja zabezpieczona jest zorganizowanym przymusem państwa” [Encyklopedia prawa 1999: 558].

Jak widzimy, w wymiarze ontologicznym prawo w tej definicji jest określone jako byt stricte informacyjny, wręcz kognitywny, gdyż pominięta została forma semiotyczna

tego bytu, która wydaje mi się bardzo istotna. W podobnym trybie jest utrzymana fenomenologiczna koncepcja prawa jako bytu duchowego promowana przez Antoniego Kościa [Kość 2001]. Wg prof. Kościa prawo jako fenomen ontologicznie istnieje zarówno w duchu osobowym, jak wspólnotowym. Łukasz Pikuła, analizując poglądy Kościa, słusznie zauważa, iż

„«Substancja» porządku prawnego spoczywająca w przestrzeni bytowania ducha wspólnotowego jest ostatecznie nie do pomyślenia bez udziału ducha indywidualnego rozumianego jako ludzka samoświadomość i świadomość prawa zarazem. Jako faktor niosący i jako realna podstawa bytowa fenomenu prawa jest więc sfera psychiczna kategorią niezbędną dla zaistnienia bytu prawa pozytywnego” [Pikuła 2012: 207].

Właśnie taką postawę uważam za antropocentryczną i z taką postawą w największym stopniu utożsamiam się. Jednakże, w odróżnieniu od Piкуły, po pierwsze uważam prawo za byt dyskursywny, lingwosemiotyczny, a nie *stricte* duchowy, po drugie traktuję je jako funkcję informacyjną (działającą relację), a nie substancjalny w swojej istocie fenomen. Tyle względem wstępu.

Ontologia prawa jako funkcji semiotycznej (co?)

Wg pierwszego z zaproponowanych przeze mnie kryteriów – esencjalnego – prawo jest bez wszelkich wątpliwości jednocześnie bytem informacyjnym oraz semiotycznym (a jeśli być jeszcze bardziej precyzyjnym – to werbalnym i graficzno-tekstowym). Mówiąc prościej, prawo to zbiór informacji utekstowanych i zasygnalizowanych w sposób graficzny (czyli w postaci tekstu pisanego). Prawo niepisane staje się etyką, a werbalizujący je tekst wcześniej czy później multiplikuje się przez powstanie wariantów, co z kolei prowadzi do większej lub mniejszej dowolności jego interpretacji. Tak się dzieje niemal z każdym utworem folkloru. Pamiętajmy jednak, że folklor pełni funkcje raczej umoralniającą oraz estetyzującą, czasem też ideologiczno-światopoglądową. Zatem wykorzystywany jest raczej sporadycznie. Co innego prawo, które pomimo tego, że ma być wykorzystywane w życiu społecznym nieustannie, to jeszcze powinno z założenia być ujednoczone pod względem społecznym (nie może być u każdego członka wspólnoty indywidualne). Utekstowanie jest pierwszym krokiem na drodze takiego ujednoczenia (o wiele łatwiej w wymiarze społecznym odwoływać się do informacji utekstowanych, niż do obrazu świata, światopoglądu czy po prostu wspomnień i wiedzy). Prawo musi być funkcją dyskursywną, utekstowaną, gdyż tylko tekst można poddać procedurze legislacji. Nie da się tego uczynić z poglądami, zbiorem wyobrażeń, idei, przekonań, imperatywów. Reprezentatywna pod tym względem jest koncepcja prawa Jurgena Habermasa, przedstawiająca prawo jako wynik społecznych działań dyskursywnych [Habermas 2002, zob. także Wąsiewski 2012].

Drugim i ostatecznym krokiem w drodze uspołecznienia i utrwalenia norm prawa jest zapis graficzny, czyli sygnałowe przekodowanie ustnego tekstu w tekst graficzny, a w konsekwencji – utrwalenie sygnałowej formy tekstu w postaci śladów materialnych.

Do pewnego stopnia gwarantuje to ciągłość i stabilność formalną tekstu prawa (lecz nie koniecznie jego treści i sensu).

Jednak już ta pierwsza, podstawowa cecha – graficzna sygnalizacja utekstowionych informacji – stwarza pewien problem natury egzystencjalnej, gdyż sam z siebie zapis – ryciny na kamieniu, farby na pergaminie czy atramentu na papierze (nie mówiąc już o bardziej współczesnych formach sygnalizacji w postaci magnetycznego utrwalenia na dysku czy punktów świetlnych na ekranie monitora) – jeszcze prawem nie jest. Nie jest też tekstem, gdyż nie posiada ani treści, ani sensu. Żeby zaistniało prawo w wyżej zdefiniowanym sensie jurystycznym, powinien zaistnieć tekst jako informacja, czyli jako uświadomiana przez podmiot i zwerbalizowana w formie językowej wiedza o określonym charakterze pragmatycznym. Sam ślad energomaterialny takich informacji nie posiada.

Z teoretycznego i metodologicznego punktu widzenia spór może wywołać fenomen zniszczenia unikatowego zapisu prawa, np. znana nam z Biblii opowieść o rozbiciu tablic z przykazaniami przez Mojżesza. Czy rozbicie tablic oznaczało zniszczenie prawa? Bynajmniej. I nie chodzi mi o wymiar transcendentny (boski) owego prawa. Dekalog zawierał kilka zdań, które łatwo było zapamiętać nawet dosłownie (pamiętajmy o tzw. *literze prawa*, czyli formalnej precyzji wypowiedzi prawnej). Zatem zniszczenie tablic nie mogło mieć wpływu na ontologię prawa jako utekstowionych informacji. Dopóki tekst jest dosłownie zachowywany w pamięci członków wspólnoty i przekazywany właśnie w takiej formie z pokolenia na pokolenie, można mówić o istnieniu (czy raczej bytowaniu) w danej wspólnotce prawa jako tekstu. Z drugiej zaś strony, mówi się o tzw. *duchu prawa*, czyli o sensie prawnych regulacji opartym na pewnych zasadach aksjologicznych. W samym tekście prawa tego „ducha” w postaci jawnej nie dostrzeżemy. Jest on informacją po pierwsze implikowaną przez twórcę danego tekstu, lecz nie ujawnioną werbalnie, a po drugie wynikającą z interpretacji semantyki owego tekstu przez późniejszych odbiorców (zresztą, nie musi to być tożsama informacja, gdyż między powstaniem tekstu prawa i jego interpretacją mogą minąć epoki, a co za tym idzie – nastąpić istotna zmiana obrazu świata).

Niemniej jednak utekstowienie (zwłaszcza graficzne) prawa jako informacji odgrywa istotną rolę i odróżnia prawo nie tylko od innych form informacji uspołecznionych (np. obrazu świata, wspólnych wspomnień, wiedzy naukowej, przekonań ideologicznych, moralności społecznej), ale także od innych form tekstowych (np. folkloru i paremii). Problem polega na egzekwowaniu prawa, które wymaga jednolitego wzorca. Tak samo, jak ma istnieć wzorzec miary w postaci metra czy kilograma, żeby można było tymi pojęciami posługiwać się w życiu gospodarczym i naukowym. Zatem zniszczenie wszystkich egzemplarzy kodeksów i konstytucji (wraz ze wszystkimi poprawkami i komentarzami prawniczymi) w dzisiejszych czasach mogłoby mieć bardziej katastrofalne skutki niż opisane w Biblii zniszczenie tablic z przykazaniami.

Biorąc pod uwagę istotę prawa jako informacji utekstowionej, warto odróżniać go od stycznych z nim zjawisk – społecznego doświadczenia prawnego oraz dyskursu prawnego. Oba zjawiska wybiegają daleko poza obszar samego prawa i dotyczą zarówno komunikatywnych czy kognitywnych, jak i strictly przedmiotowych działań w ten lub inny

sposób powiązanych z prawem. Doświadczenie prawne poza prawem zawiera czynności kognitywne i przedmiotowe, zaś dyskurs prawny – różnego rodzaju czynności lingwosemiotyczne i komunikatywne, które w obrębie prawa jako „uporządkowanego zbioru (systemu) generalnych i abstrakcyjnych norm postępowania” nie występują.

Teleologia prawa jako funkcji społeczno-regulacyjnej o charakterze racjonalizowanym (po co?)

Istotny jest również drugi typologiczny aspekt prawa – jego teleologia. Wg celowości prawo jest zbiorem informacyjnych regulacji życia społecznego: konstatacji, deklaracji, nakazów, zakazów, regulacyjno-komunikatywnych aktów różnego typu etc. Roman Tokarczyk wymienia pięć kluczowych funkcji prawa: kontrola zachowań jednostek podlegających prawu, umożliwienie realizacji ich uprawnień oraz egzekwowanie obowiązków, rozstrzyganie konfliktów między nimi, utrzymywanie porządku społecznego i, wreszcie, dokonywanie zmian społecznych [Tokarczyk 2017: 30–32]. Jak widzimy, wszystkie wymienione funkcje mieszczą się w szeroko pojmowanej kategorii regulacji życia społecznego.

Istota teleologiczna prawa polega na tym, że jest ono informacyjno-semiotycznym narzędziem sterowania społeczeństwem i w odróżnieniu od innych tego typu narzędzi (ideologii, moralności czy obyczajów) ma charakter obligatoryjności i konsekwentnej egzekwowalności. Jak słusznie zauważa Stanisław Kaźmierczyk, „normy moralne zobowiązują kogoś do pewnego postępowania nie przydzielając żadnych uprawnień” [Kaźmierczyk 2012: 88]. Naruszenie zaleceń moralnych czy wezwań ideologicznych grozi najwyżej osądem i pogorszeniem stosunków z otoczeniem, naruszenie zaś norm prawa może i powinno skutkować konsekwencjami administracyjnymi, często o charakterze energomaterialnym (kara pieniężna lub fizyczne ograniczenie wolności). Informacje o karach przewidywanych za naruszenie prawa (w tym informacje ilościowe) również są zawarte w prawie, co mocno zbliża prawo z ekonomiczną sferą działalności ludzkiej. Drugim takim kryterium, upodabniającym prawo do ekonomii (zwłaszcza w jej aspekcie oficjalnym) jest jego formalno-racjonalny charakter. Zachowania ekonomiczne, jak i prawne to czynności przedmiotowe albo uprzedmiotawiające obiekt, na który są nakierowane. Człowiek w ujęciu prawa *de facto* przestaje być osobowością czy indywidualum, a pozostaje tylko uogólnioną i pozbawioną większości swych cech ludzkich funkcją – osobą fizyczną bądź jeszcze bardziej abstrakcyjną i uprzedmiotowioną osobą prawną (w tym przypadku człowiek niczym się nie różni od instytucji – bytu zupełnie abstrakcyjnego). Niemniej jednak formalny racjonalizm, którym operują twórcy i czynni użytkownicy prawa, nie posiada właściwie racjonalnego charakteru, gdyż nie mogą oni wyzbyć się relacji podmiotowych zarówno na etapie tworzenia prawa (które przebiega niemal w całości w dziedzinie *stricte* politycznej i ideologicznej), jak i na etapie przestrzegania i egzekwowania prawa (zbyt często oba te procesy są uzależnione od wielu czynników czysto kulturowo-cywilizacyjnych, społecznych, czy wręcz charakterologicznych). Od obywatela (jego charakteru, wychowania, postawy prawnej) zależy, czy

będzie on przestrzegał prawa, czy nie. Od prokuratora (jego charakteru, postawy społecznej, koneksji) zależy, umorzy on postępowanie czy przekaże do sądu. Od sędziego (jego charakteru, wykształcenia, kompetencji, zaangażowania ideologicznego etc.) zależy, czy dopuści on ten czy inny dowód, wysłucha tego czy innego świadka, uzna czyjeś słowa za przekonujące, czy nie, a w rezultacie – skáže kogoś czy uniewinni. Zbyt ogólny charakter informacji prawnych, jak i formalizm logiki stosowanej w prawie stwarza szerokie pole do popisów czysto emocjonalnych, ideologicznych, światopoglądowych, co mocno zbliża prawo do polityki, religii i życia kulturowego w ogóle. Zatem, od strony teleologicznej prawo zajmuje pozycję pośrednią między doświadczeniem ekonomicznym a społeczno-politycznym. Całkowicie zgadzam się z R. Tokarczykiem, że „do niekwestionowanych wartości prawa należy przede wszystkim sprawiedliwość i słusność oraz ściśle związane z nimi takie inne wartości jak racjonalność, miłosierdzie, dobro, ład i porządek społeczny” [Tokarczyk 2017: 30]. Chyba nie muszę udowadniać, że wszystkie (poza racjonalnością) wymienione wartości przysługujące prawu mają charakter stricte emocjonalny i intuicyjny (w bardziej „łagodnej” interpretacji – konwencjonalny), gdyż trudno doszukać się czysto racjonalnych (logicznych) i jednolitych przesłanek do ustalenia, co jest sprawiedliwe, słuszne, dobre, miłosierne, a co takowym nie jest, co zmierza do ładu społecznego, a co ów ład burzy. Wszystko to są kwestie światopoglądu, ideologii, gustu etycznego lub efekty różnego rodzaju umów społecznych powstających często na „pogorzeli” burzliwych starć emocjonalnych.

Kauzalny wymiar prawa jako funkcji kulturowo-cywilizacyjnej (dlaczego?)

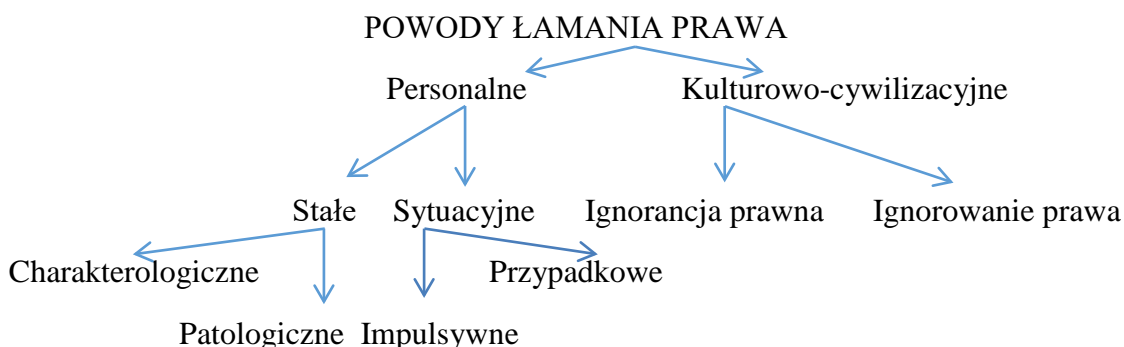
Wreszcie ostatnie kryterium typologiczne, które właściwie stanowi przedmiot naszego zainteresowania w danej pracy – to kauzalne przesłanki kreowania i egzekwowania prawa oraz motywacja do jego przestrzegania czy łamania przez jednostkę. Pod tym względem prawo może być rozpatrywane jednocześnie jako mechanizm indywidualnej i społecznej (a precyzyjniej – kulturowo-cywilizacyjnej) determinacji zachowania człowieka w stosunku do innych ludzi, a także do świata przyrody, artefaktów i informacji. W tym aspekcie prawo jest postrzegane nie jako narzędzie osiągnięcia celu, lecz jako okoliczność warunkująca działalność. Kauzalna skala typologiczna, o której tutaj mowa, zakłada możliwość występowania trzech kluczowych czynników uwarunkowania ludzkiego zachowania – osobistych motywów, legislacji oraz kulturowo-cywilizacyjnej tradycji, przy czym legislacja jest w tej triadzie czynnikiem pośrednim i zupełnie formalnym.

Zatem kwestia przestrzegania bądź łamania prawa powinna być rozpatrywana z uwzględnieniem trzech możliwości: ktoś przestrzega / łamie prawo dlatego, że:

- a) osobiście uważa to za słuszne (dopuszczalne, możliwe, konieczne, potrzebne),
- b) jest to wymagane przez prawo (decyzje prawne władz) albo
- c) wynika to z tradycji kulturowo-cywilizacyjnej, w której został wychowany i ukształtowany jako osobowość.

Teoretycznie można zakładać, że czynnik legislacyjny jako motyw zachowania nie powinien prowadzić do łamania prawa i odgórnie zakłada funkcje praworządności i legalizmu. Ale tylko teoretycznie. Wszystko zależy od tego, do jakiego stopnia jednolity i spójny jest system prawa. W przypadku braku takiej spójności przestrzeganie jednych regulacji prawnych może prowadzić do łamania innych. To właśnie do takich sytuacji odnosi się przysłowie *Nadgorliwość jest gorsza od faszyzmu*.

W dwóch pozostałych przypadkach można zaproponować następujące rozwiązania typologiczne:

Jak widzimy, w przypadku personalnej (indywidualnej) motywacji prawo może być łamane nagminnie (łamanie prawa staje się inwariantną cechą zachowania osoby) bądź też sporadycznie, w jakichś wyjątkowych sytuacjach. Przyczyn stałego łamania prawa z przyczyn osobistych warto doszukiwać się albo w charakterologii osobowości, albo w osobistych patologiach psychicznych bądź somatycznych. W drugim zaś przypadku dopuszczenie się złamania prawa może mieć albo charakter psychologiczny (chwilowe zaburzenie stanu psychicznego, stres, afekt, brak koncentracji, nieuwaga), albo być zwykłym przypadkiem wynikającym ze zbiegu okoliczności. Personalne powody łamania prawa mogą i powinny się stać obiektem odrębnych rozważań. Mnie zaś bardziej interesują przypadki, gdy za łamaniem prawa (zwłaszcza inwariantnym) stoją przyczyny kulturowo-cywilizacyjne, czyli układ norm kulturowo-cywilizacyjnych przyjętych w środowisku, w którym wychował się lub na stałe żyje człowiek, który owe prawo łamie.

Wg mojego przekonania mogą być dwie takie przyczyny – cybernetyczna i synergetyczna. Mają one charakter napędowy i dotyczą stosunku człowieka do treści i pragmatycznego sensu prawa. Albo osoba zdaje sobie sprawę z tego, że prawo czegoś zakazuje lub coś nakazuje, a wbrew temu łamie ów zakaz czy nakaz (taką cybernetyczną sytuację określiłem mianem *ignorowanie prawa*), albo po prostu nie przejmuje się przepisami prawa (lub wręcz nie wie o ich istnieniu), gdyż jest pochłonięta innymi, bardziej istotnymi z punktu widzenia jej kulturowo-cywilizacyjnego obrazu świata sprawami (ta opcja ma wyraźnie synergetyczny charakter i została nazwana *ignorancją prawną*).

LITERATURA

Encyklopedia prawa, (red.) U. Kalina-Prasznic, Warszawa 1999:

Habermas, J. Teoria działania komunikacyjnego, t. II, Warszawa 2002.

- Kaźmierczyk, S. *O roli związków prawa z moralnością w refleksji nad prawem*, w: Państwo i prawo wobec współczesnych wyzwań. Teoria i filozofia państwa i prawa oraz aksjologia demokracji i ochrony praw człowieka. Księga jubileuszowa Profesora Jerzego Jaskierni, (red.) R. M. Czarny, K. Sprzyszak, Toruń 2012, s. 87–98.
- Kość, A. *Podstawy filozofii prawa*, Lublin 2001.
- Pikuła, Ł. *Sfera ludzkiej psyche jako warstwa niosąca i konieczna podstawa bytowa fenomenu prawa pozytywnego*, [w:] Państwo i prawo wobec współczesnych wyzwań. Teoria i filozofia państwa i prawa oraz aksjologia demokracji i ochrony praw człowieka. Księga jubileuszowa Profesora Jerzego Jaskierni, (red.) R. M. Czarny, K. Sprzyszak, Toruń 2012, s. 202–212.
- Tokarczyk, R. A. *Podstawy prawoznawstwa, teorii i filozofii prawa. Reinterpretacja krytyczna*, Sosnowiec 2017.
- Wąsiewski, G. J. 2012: *Znaczenie sfery publicznej w procesie tworzenia prawa z perspektywy teorii działania komunikacyjnego*, [w:] Państwo i prawo wobec współczesnych wyzwań. Teoria i filozofia państwa i prawa oraz aksjologia demokracji i ochrony praw człowieka. Księga jubileuszowa Profesora Jerzego Jaskierni, (red.) R. M. Czarny, K. Sprzyszak, Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 213–229.

LEKSYKALNE WYKŁADNIKI BEZPOŚREDNIEJ EKSPRESJI EMOCJONALNEJ W KOMUNIKACJI

Piotr CZAJKOWSKI

Doktorant Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, POLSKA

DOI 10.25128/2304-1222.19.49.10

The article presents an attempt to analyze the lexical potential of the expression of emotions. The current state of research on emotions clearly indicates their expansiveness, expressed in various fields of science: in linguistics, biological sciences, psychology, philosophy or sociology. The paper presents the definitions and typologization of emotions, as well as the problem of their presentation in the process of verbal communication.

Keywords: *emotion, communication, token, cultural code.*

Стаття становить спробу аналізу лексичного потенціалу вираження емоцій. Сучасний стан досліджень емоцій в різних областях науки: в лінгвістиці, у біологічних науках, психології, філософії чи соціології – чітко вказує на їх важливе значення для людини. В роботі представлені визначення та типологізація емоцій, а також порушена проблема їх презентації в процесі вербального спілкування.

Ключові слова: *емоція, спілкування, лексема, культурний код.*

Artykuł jest próbą analizy leksykalnego potencjału wyrażania emocji. Obecny stan badań nad emocjami w różnych dziedzinach nauki: w językoznawstwie, w naukach biologicznych, psychologii, filozofii lub socjologii, wyraźnie wskazuje na ich doniosłe znaczenie dla życia człowieka. W pracy przedstawiono definicje i typologię emocji, a także problem ich prezentacji w procesie komunikacji werbalnej.

Słowa kluczowe: emocje, komunikacja, tokeny, kod kulturowy.

Każdy wie, czym jest emocja, dopóki nie poprosić go o definicję

B. Fehr i J. Russel

Żaden aspekt naszego życia psychicznego nie jest ważniejszy dla jakości i sensu naszego istnienia niż emocje. Czy jednak potrafimy je trafnie nazwać i opisać? Począwszy od starożytności wszyscy zainteresowani tym tematem podejmowali próby kategoryzacji tych funkcji psychicznych. Platon wyróżniał trzy części duszy: rozum, wolę i pożądanie. Arystoteles uważał emocje za istotną część swojej „Retoryki” (patos), nauczał także o miejscu katharsis w etyce czy sztuce państwa. Chryzyp z kolei twierdził, że emocjom nie należy ufać i należy je odrzucić.

Problem klasyfikacji emocji zaczyna się już od poziomu definicji, bo nie wiadomo do końca, które aspekty przeżywania w ogóle nimi są. W literaturze naukowej i w języku

potocznym używa się zamiennie dwóch terminów: *emocja* i *uczucie*. Sam termin pochodzi od łacińskiego słowa *movere* poruszać, a przedrostek *e-* oznacza ‘ku czemuś’. W języku angielskim termin ten wprowadzony został do użycia na przełomie XVII i XVIII wieku jako tłumaczenie francuskiego terminu *emoticon*. Etymologia słowa *emocje* wskazuje na to, że motywują one do działania. Jedno pytanie, które podzieliło badaczy emocji, brzmiało: który podzbiór ewaluacyjny, fizjologiczny, fenomenologiczny, ekspresyjny, behawioralny czy może mentalny jest istotny dla emocji? Odpowiedź zmieniała się w różnych momentach historii badań prowadząc do wypracowania wielu różnych teorii emocji. Przed każdą z nich stało wyzwanie sformułowania definicji emocji, co najmniej w pewnym stopniu zgodnej z jej językowym użyciem.

Według niektórych naukowców: „Uczucia [...] są produktem rozwoju społecznego jednostki i odzwierciedlają jej stosunek do przedmiotów i innych ludzi jako nosicieli wartości społecznych” [Szewczuk 1979: 313]. Natomiast emocje jest to „stan organizmu wywołany zakłóceniem jego równowagi w stosunkach z otoczeniem, o wartości dodatniej lub ujemnej, korzystnej lub niekorzystnej dla organizmu, odzwierciedlający stosunek danego osobnika do działających bodźców [...]” [ibidem] Termin *emocje* odnoszony jest do stanów psychicznych występujących w związku z zaspokajaniem lub brakiem zaspokojenia potrzeb biologicznych.

W słowniku zamieszczonym w podręczniku „Psychologia”, czytamy, że emocja to „subiektywny stan psychiczny, uruchamiający priorytet dla związanego z nią programu działania. Odczuwaniu emocji towarzyszą zwykle zmiany somatyczne, ekspresje mimiczne i pantomimiczne oraz specyficzne zachowania” [Maruszewski Doliński, Łukaszewski, Marszał-Wiśniewska 2008]. Jakub Kuś uważa, że „z każdym terminem emocjonalnym, który mamy w naszym słowniku, sprzężony jest scenariusz kognitywny. Jeżeli potrafimy poprawnie używać pewnego terminu emocjonalnego (a więc implicite znamy odpowiadający mu scenariusz kognitywny), to potrafimy również rozpoznać u siebie daną emocję” [Kuś 2010: 221]. Z kolei Andrzej Dąbrowski w swojej definicji emocji stwierdza, że „[...] każda emocja powstaje pod wpływem spostrzeżenia i interpretacji zjawisk w świecie; każda też wiąże się z pewnymi odczuciami, które towarzyszą zmianom neurologicznym i fizjologicznym. Emocjom można ponadto przypisać moc pobudzania do działania i ekspresji. W związku z tym nic nie stoi na przeszkodzie, jak się wydaje, aby przyjąć, że emocje to wieloskładnikowe stany psychofizyczne”

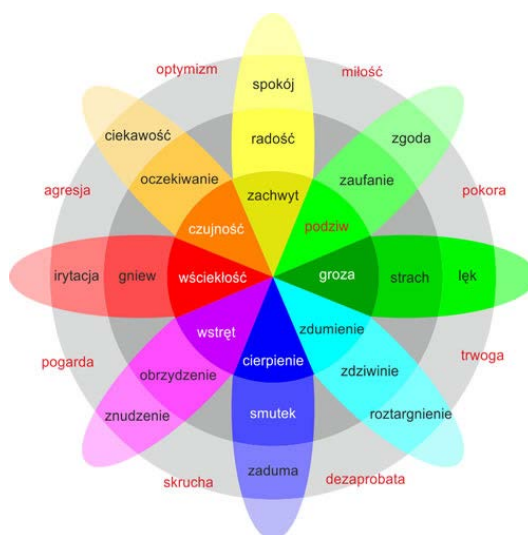
[Dąbrowski 2017: 9–10]. Najprostsza teoria emocji, a być może teoria najbardziej reprezentatywna dla zdrowego rozsądku, polega na tym, że emocje są po prostu klasą uczuć, odróżniającą je od innych doznań zmysłowych, takich jak np. smak czy odczuwanie bólu.

Istnieje długa tradycja, która traktuje emocje jako swoiste zjawiska umysłowe, a dokładniej – poznawcze. Ewaluacyjne teorie emocji, zwane inaczej kognitywnymi teoriami emocji, stały się popularne zarówno w filozofii, jak i innych naukach ścisłych i humanistycznych. Łatwo zauważyć, że dla wielu badaczy istotne dla analizy emocji jest tradycja platońska i idea wrodzonych pojęć. Nasze wyrażanie własnych emocji i postrzeganie emocji przez innych jest prawdopodobnie częściej komunikowane przez zachowanie niż język, a zachowanie to jest prawdopodobnie przedjęzykowe zarówno filogenetycznie, jak i ontogenetycznie.

Punktem wyjścia do współczesnych podejść dotyczących ekspresji emocjonalnych była praca Charlesa Darwina „O wyrazie uczuć u człowieka i zwierząt” (1872). Autor ustalił w niej, w jaki sposób emocje pojawiały się podczas ewolucji. Z dzieła Darwina pamiętamy głównie siedem tez, które wynikają z jego ewolucyjnej analizy emocji i które w dużej mierze inspirują późniejsze naukowe badania nad ekspresją emocji. Pierwsza teza dotyczy wrodzonej emocji. Druga rozwija pojęcie ciągłości filogenetycznej poprzez manifestacje emocjonalne, które charakteryzują człowieka. Trzecia teza dotyczy kategoryzacji emocji, gdzie ekspresją wstydu jest czerwienienie się, gniewu zaciskanie pięści oraz marszczenie brwi, strachu jeżenie się włosów i drżenie całego ciała. Kolejna czwarta teza dotyczy wyrażen analizowanych. Każde wyrażenie emocjonalne może być analizowane i indeksowane zgodnie z ruchami mięśni twarzy. Piąta teza dotyczy społecznego przekazu emocji. Szósta polega na ich uniwersalności we wszystkich kulturach. Wreszcie ostatnia dotyczy wpływu ekspresji na subiektywne doznanie emocji: „prosty akt naśladowania ekspresji rodzi ją w naszym umyśle”. Pomysł ten następnie zajął ważne miejsce w psychologicznym badaniu emocji i znalazł istotne wsparcie empiryczne.

W latach 70-tych ubiegłego stulecia amerykański psycholog Paul Ekman wyróżnił sześć podstawowych emocji odbieranych i rozpoznawanych w każdej kulturze, należą do nich: gniew, zaskoczenie, radość, smutek, niesmak i strach. Inny amerykański psycholog, Robert Plutchik przedstawił kołowy model emocji zestawiając je w czterech prze-

ciwstawnych parach. W pierwszej parze zestawił słowa *zaskoczenie* i *oczekiwanie* w drugiej *wstręt* i *lubienie* w trzeciej *strach* i *złość*, a w ostatniej *smutek* i *radość*. Według niego, ta ósemka zróżnicowanych jakościowo emocji to podstawowe afekty, z których połączenia powstają rozmaite owe jakości czyli emocje. Na przykład, łączenie złości, strachu i wstrętu odpowiada emocji złożonej, jaką jest nienawiść [zob. Jarymowicz, Imbir 2010].

Koło Kołowej model emocji według Roberta Plutchika [zob. Jarymowicz, Imbir 2010: 441].

Patrząc na koło zauważamy trzy główne cechy:

Kolory. Osiem emocji ułożonych jest według kolorów, które tworzą zestaw podobnych emocji w ramach płatku (a właściwie kolorystycznie zbliżonej pary płatków). Pierwotne emocje znajdują się w drugim kręgu. Emocje o delikatniejszych kolorach są mieszanką dwóch podstawowych emocji.

Warstwy. Przesunięcie do środka koła intensyfikuje emocje, więc kolory również się nasilają. Na przykład w centrum koła główne emocje zmieniają się z: gniewu na wściekłość; oczekiwania na czujność; radości na zachwyt (ekstazę); zaufania na podziw; strachu na grozę; zaskoczenia na zdumienie; smutku na żal; obrzydzenia na wstręt. Przechodząc do zewnętrznych warstw płatku, kolory stają się mniej nasycone, a intensywność emocji maleje.

Relacje. Skrajne przeciwstawne emocje ulokowane są naprzeciw siebie. Przestrzenie między emocjami pokazują kombinacje, gdy mieszają się emocje pierwotne. Widzimy więc pojawienie się takich złożonych emocji jak miłość, uległość, optymizm,

agresywność, pogarda, wyrzuty sumienia, dezaprobata, podziw i uległość. Te ostatnie są już obarczone innymi czynnikami psychologicznymi (np. stanami wolitywnymi) i kognitywnymi (np. informacją pojęciową), zatem zasługują na określenie terminem *uczucia*.

Gdy pytanie dotyczy naszych emocji, które przetwarzamy na poziomie podświadomości, może być trudno zidentyfikować i zwerbalizować nasze potrzeby. Dlatego narzędzie to jest tak przydatne. Umożliwia użytkownikowi wizualizację swoich emocji i zrozumienie, które kombinacje emocji stworzyły ten wynik. Koło emocji Plutchika pomaga nam spojrzeć na umiejętność odczytywania emocji przez szerszy pryzmat. Umiejętność ta oznacza wiedzę danej osoby na określony temat lub dziedzinę. Zwiększenie umiejętności odczytania i opisu emocji oznacza nie tylko posiadanie odpowiednich pojęć i słów dla określenia emocji, ale także rozumienie, w jaki sposób różne emocje są ze sobą powiązane i jak zmieniają się w trakcie działalności doświadczalnej.

Wszystkie emocje można podzielić również ze względu na źródło, reakcję i stopień prototypowości. Ze względu na źródło wyróżniamy emocje pierwotne i wtórne. Pierwsze z nich wywoływane są przez bodźce pierwotne czyli takie, których znaczenie rozumiemy instynktownie a reakcja na nie jest wrodzona. Bodźce pierwotne pochodzą z narządów zmysłów lub z wnętrza organizmu i oddziałują na wszystkich ludzi. Do drugich zaliczamy te, które wywoływane są przez bodźce wtórne. Znaczenia nadaje im doświadczenie kontekstu społecznego, w którym nie ostatnią rolę odgrywa stopień konceptualizacji emocji (wypracowanie systemu pojęć o emocjach) oraz stopień ich językowej i dyskursywnej werbalizacji (czyli semiotyzacja emocjonalnych pojęć i wyobrażeń za pomocą środków językowych).

Pod koniec lat 80 XX wieku wzrosło zainteresowanie językiem emocji, podobnie jak ogólne zainteresowanie psychologów językiem, w dużej mierze dzięki kierunkowi podjętemu przez kognitywistykę. W teorii emocji zaproponowanej przez Waltera Cannon i Philipa Barda doświadczenie emocji (w ich przypadku „boję się”) pojawia się obok doświadczenia podniecenia („moje serce bije szybko”). Zgodnie z teorią emocji Cannon-Barda doświadczeniu emocji towarzyszy pobudzenie fizjologiczne. Tak więc, zgodnie z tym modelem, gdy stajemy się świadomi niebezpieczeństwa, nasze tętno również rośnie. Chociaż pomysł, że doznanie emocji pojawia się wraz z towarzyszącym mu pobudzeniem, wydaje się intuicyjne w naszych codziennych doświadczeniach, psychologowie William James i Carl Lange mieli inny pogląd na temat roli podniecenia. Zgodnie

z teorią emocji Jamesa-Langego nasze doświadczenie emocji jest wynikiem podniecenia, którego doświadczamy. Podejście to sugeruje, że pobudzenie i emocje nie są niezależne, ale raczej, że emocja zależy od podniecenia. Strach nie występuje wraz z bijącym sercem, ale występuje z powodu bijącego serca. Jak to ujął William James: „Współczujemy, bo płaczymy, gniewamy się, bo uderzamy, boimy się, bo drżymy” [James 1884: 190]. Podstawowym aspektem teorii Jamesa-Lange jest to, że różne wzorce pobudzenia mogą powodować różne doświadczenia emocjonalne.

Teorię psychicznej reprezentacji emocji według badaczy T. Maruszewskiego i E. Zdankiewicz-Ścigały. opisała Małgorzata Stępień. Teoria ta „zakłada ona istnienie trzech rodzajów kodów. W kodzie obrazowym zapisywane są informacje na temat pobudzenia fizjologicznego oraz zewnętrznych przejawów emocji. Kod werbalny umożliwia nazywanie emocji oraz kategoryzowanie i porządkowanie posiadanej wiedzy. Reprezentacja kategorii emocjonalności obejmuje narzędzia werbalne na wszystkich poziomach językowych. Kategoria emocji jest reprezentowana we wszystkich językach na wszystkich poziomach jego systemu i występuje w postaci fonetycznej, leksykalnej, frazeologicznej, słowotwórczej, morfologicznej, składniowej, stylistycznej, tekstowej i intertekstualnej” [Stępień 2007: 49].

Ekspresywność wypowiedzi z eksplicytnie wyrażanymi stanami emocjonalnymi osiągnięta jest w języku poprzez: reduplikację leksyki emotywniej, grupy wyrazowe oraz całe zdania; użycie interiekcji; intonację wykrzyknikową; nagromadzenie nazw różnych stanów emocjonalnych (zarówno pozytywnych, jak i negatywnych); użycie w bezpośrednim lub dalszym sąsiedztwie również innych markerów emotywnych [Czapiga 2015: 26].

W swoich badaniach, rosyjski językoznawca Wiktor Szachowski dowodzi różnicy między emocjonalnością a emotywnością. Jego zdaniem, emocjonalność wiąże się z psychologiczną charakterystyką człowieka, ze stanem jego sfery emocjonalnej, podczas gdy emotywność jest właściwością narzędzi językowych używanych do wyrażania emocji w akcie mowy, a także może wywoływać efekt emocjonalny na słuchacza lub czytelnika. W związku z tym emocjonalność jest kategorią psychologii, która na poziomie językowym przekształca się w emotywność [Шаховский 1989].

Ogromny postęp w badaniach nad językiem dokonuje się w ostatnich latach na gruncie nauk biologiczno-medycznych. Można już zasadnie mówić o wyraźnym kształtowaniu się takich dyscyplin, jak lingwistyka genetyczna (czy genetyka lingwistyczna),

lingwistyka ewolucyjna, lingwistyka molekularna, a być może w niedalekiej przyszłości – lingwistyka kwantowa [Nowakowski 2006: 143–155]. Kwestia poziomu organizacji systemów komunikacyjnych, czy też stopień ich komplikacji pozostaje jednym z głównych pytań, które stawia przed sobą biolingwistyka. Z punktu widzenia socjologii emocje związane są ze społecznymi uwarunkowaniami, dynamiką i rozwojem oraz uwarunkowaniami ich pojawiania się. Wykorzystywane są w niej osiągnięcia psychologii, mikrosocjologii czy antropologii kulturowej. Dla socjologów bardziej interesujące pod kątem badań okazały się emocje wtórne (uczucia). Na gruncie psychologii emocje często charakteryzuje etnocentryzm. Badacz przyjmuje perspektywę własnego języka, uznając pojęcia do niego należące za uniwersalne i mające swoje dokładne odpowiedniki we wszystkich językach. Jest to o tyle niebezpieczne, że użycie określonych wykładników leksykalnych zatracą swój obiektywizm.

Leksykalne wykładniki uzewnętrznienia emocji są istotnym elementem ekspresji, określają bowiem rzeczywistą reakcję osoby na pojawienie się określonego doznania. Teresa Skubalanka zauważa, że emocje stanowią ze stanowiska psychologii dość określone procesy psychiczne, tymczasem ekspresywne zjawiska, zarówno językowe, jak i niejęzykowe, otacza często aura nieokreślonych „znaczeń”, zaledwie przeczucowanych przez odbiorcę a uświadamianych przez nadawcę tekstu [Skubalanka 1972: 126]. Badanie emocji, a więc oddanego przez nadawcę za pomocą środków językowych uczuciowego stosunku do przedmiotu, należy do teorii ekspresji. Emocje są zjawiskiem wielowymiarowym. Są swoistą formą refleksji i poznania rzeczywistości, ponieważ osoba wyrażająca emocje jest zarówno przedmiotem, jak i podmiotem poznania. W ten sposób emocje realizują pewne ludzkie motywy, wpływają na adresata, a z drugiej strony są interpretowane przez niego. Innymi słowy, emocje należy początkowo traktować jako elementy bieżącej interakcji uczestników komunikacji w zależności od funkcjonalności tej interakcji. Jednocześnie emocje należy analizować jako zjawisko regulowane społecznie, ze szczególnym naciskiem na ich ornamentację społeczną. Ta konceptualizacja koncentruje się na społecznej i dyskursywnej rzeczywistości uczuć.

Słowa pojęciowe (rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki, liczebniki czy przysłówki) niestety nie są instrumentem, przy pomocy którego można wyrazić emocje. W najlepszym przypadku potrafimy za ich pomocą tylko nazwać pojęcia o emocjach, ale

nie same emocjonalne stany. W stosunku do słów o wysokiej częstotliwości powszechnego użycia można zakładać, że są one znane oraz powiązane w umyśle z konotacjami afektywnymi, wynikającymi z osobistych doświadczeń emocjonalnych, zapisanych w pamięci emocjonalnej. Kod werbalny umożliwia nazywanie emocji oraz kategoryzowanie i porządkowanie posiadanej wiedzy [zob. Stępień 2007: 49]. Emocje są tak zależne od indywidualnych preferencji psychicznych, mentalnych, a nawet moralnych, że same nazwy oparte na znakach językowych trudno uznać za wystarczające do wyrażenia stanów uczuciowych. „Uczuciowe zaangażowanie nadawcy najczęściej jednak sygnalizują leksemy, przede wszystkim ekspresywizmy, które *ex definitione* są wyrazami zawierającymi stałe elementy wartościująco-emocjonalne” [Tymiakin 2017: 209]

Język należy traktować jako efekt i narzędzie przyswajania świata przez człowieka. Ludzie reagują podobnie na bodźce wywołujące afekty pierwotne, ale różnią się w reagowaniu na bodźce odnoszące się do standardów pojęciowych, zwłaszcza standardów aksjologicznych, które oparte są na abstrakcyjnych pojęciach, różnie ukształtowanych i rozumianych w odmiennych kręgach kulturowych. „Język, narzędzie komunikacji międzyludzkiej, kumuluje w sobie i utrwała doświadczenia społeczne, których podstawą są wielorakie relacje między człowiekiem a tym wszystkim, co składa się na otaczającą go rzeczywistość. Owo utrwalone w języku doświadczenie społeczne sprawia, że poprzez język człowiek może nie tylko doraźnie orzekać o formach istnienia tejże rzeczywistości, ale może ją także wartościować. Okolicznością, która w tym kontekście ma wagę szczególną, jest to, że znaczeniowa strona języka jest nośnikiem niejednokrotnie ukrytych, danych nie wprost, społecznie utrwalaonych sposobów kategoryzowania i oceny rzeczywistości. W znacznym stopniu dotyczy to leksyki, słownictwa danego języka” [Tokarski 2001: 343]. Teresa Smółkowa uważa, że „Ekspresywne składniki znaczenia jednostek leksykalnych niosą dwa rodzaje informacji: 1. informacje o emocjach nadawcy (jest to ekspresja w węższym zakresie), 2. informacje o stylistycznych cechach ekspresywnych znaków językowych” [Smółkowa 1989: 36]. Nazywanie emocji, jak również ich werbalne wyrażanie odbywa się przede wszystkim za pomocą specjalnego – emocjonalnego – słownictwa. Dzieli się ono z pozycji semantyki na leksemy afektywne i konotatywne (współznaczące). Pierwsze bezpośrednio wyrażają stan emocjonalny mówcy i są wyrażane za pomocą wykrzyknień lub wtrąceń. Najczęściej bywają sto-

sowane na początku wypowiedzi. Druga grupa leksemów charakteryzuje się większą świadomością wyrażanych emocji. Do tej grupy zaliczyć można przymiotniki lub partykuły wzmacniające. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na szczególne znaczenie metafor, porównań czy hiperboli. Również ważnym elementem w procesie komunikacyjnym są powtórzenia, które pomagają nadawcy wyrazić adresatowi swój stan emocjonalny oraz przyciągnąć do siebie uwagę adresata.

Na ogół wskazuje się na dwa podstawowe typy werbalizacji ekspresywności jednostki słownika – jest to ekspresywność eksplicytna oraz implicytna. Leksemy implicytne są to wyrazy, w których sensu, a dalej również emocjonalności trzeba się domyślić, wywnioskować z kontekstu. Stanowią opozycję dla leksemów eksplicytnych, których nacechowanie emocjonalnie jest wyrażone wprost. W tej grupie możemy także wyróżnić znaki emocji, mające służyć wyrażeniu stanów emocjonalnych nadawcy. Natomiast leksemy ekspresywne eksplicytnie, motywowane znaczeniowo, często poprzez neosemantyzację, są także zależne od kontekstu i mają ekspresywne brzmienie. „Emocjonalny charakter tych wyrazów ma związek z tworzeniem nowych znaczeń, które opisują nowe zjawiska rzeczywistości” [Grabias 1981: 76–77].

Rodzaj nominacji może być również motywowany stanem psychologicznym nadawcy. Aby posiadać semantykę emocjonalną, słowo musi mieć rzeczywiste lub wirtualne elementy oceniające w strukturze semantycznej. Neutralne słownictwo, pozbawione emocjonalnego zabarwienia w języku, może stać się funkcjonalnie emocjonalne w mowie. Uaktywnia to emocjonalny potencjał w sposób implicytny posiadany przez każde słowo. To znacznie poszerza zasób słownictwa emocjonalnego.

Podział słownictwa *stricte* emocjonalnego na afektywne i konotatywne oraz ich proporcje zmieniają się wyraźnie w aktach mowy emocjonalnej. W praktyce trudno je odróżnić. W większości przypadków jest to mieszanka jednych i drugich. W mowie niemal każda konotacyjna jednostka leksykalna (a nawet wiele pozbawionych emocji jednostek) może być wykorzystywana w funkcji nominatu afektywnego.

Anna Wierzbicka w swoich badaniach przedstawia tezę, że „[...] reprezentacja emocji będąc efektem procesów poznawczych jest uwewnętrznioną i zgeneralizowaną wiedzą na temat doświadczeń emocjonalnych jednostki, która przybiera postać pojęciową. Z kolei pojęcie zazwyczaj staje się ujęzykowane, w związku z czym znaczenie potoczne pojęcia oznacza to, co ludzie «myślą» lub «mają na myśli», kiedy

używają nazwy tego pojęcia”. [Wierzbicka 1999: 414]. Słowa pojęciowe określające emocje w kontekście mogą dobrze odzwierciedlać ocenę sytuacji emocjonalnej, ale odzwierciedlają one przede wszystkim to, co mówca uświadamia w swoim stanie emocjonalnym (czyli te emocje, o których on myśli w kategoriach pojęciowych) oraz co on chce, aby słuchacz wiedział o jego emocjach.

Słownictwo emocjonalno-ekspresywne w ramach działalności językowej ciągle ewoluuje. Artur Rejter wyróżnia cztery podstawowe typy przeobrażeń leksemów emocjonalnie nacechowanych: „1. Pełna stabilność leksemu – wtedy, gdy wyraz pozostaje w słowniku w niezmienionym znaczeniu i zachowuje nacechowanie ekspresywne. 2. Względna stabilność leksemu – kiedy wyraz ulega pewnej modyfikacji semantycznej i/lub formalnej, niemniej wciąż pozostaje nacechowany emocjonalnie. 3. Potencjalna względność leksemu – gdy wyraz może zostać w każdej chwili utworzony w danej postaci i w funkcji ekspresywnej, ponieważ język «posiada zdolność» (potencjał) do tego konieczny. 4. Zanik leksemu – wówczas, gdy wyraz ulega całkowitej redukcji „wypada” z leksykonu) lub traci nacechowanie ekspresywne i przechodzi do zbioru jednostek neutralnych” [Rejter 2006: 176–177]. Dalej uczony wskazuje syntaktyczne kategorie i strategie dyskursywno-pragmatyczne odgrywające znaczącą rolę w kontekstowym podkreślaniu wartości ekspresywnej leksemu. Przeprowadzona obserwacja pozwala wskazać kilka najważniejszych:

„1. Redundancja. Często potwierdzeniem nacechowania emocjonalnego wyrazu jest odwołanie się do wrażenia nadmiaru (nierzadko pozornego). Tutaj należałoby wymienić takie sygnały ekspresywności, jak: enumerację, ciąg synonimiczny czy szereg składniowy, będące wyraźnym znakiem kontekstowym właśnie przez nagromadzenie, w którym wartość ekspresywna leksemu zostaje znacząco uwypuklona.

2. Kongruencja. Do częstych należą kontekstowe sygnały ekspresywności oparte na założeniu odpowiedniości danego leksemu i innych jednostek mikrokontekstu; zaliczyć można do nich: porównanie, przydawkę, zaimki konkretyzujące oraz leksykę dookreślającą (czynnik tematyczny). Sygnały te pozostają kongruentne na zasadzie wspólnoty semantycznej (najczęściej odzwierciedlają podobne konotacje) i dzięki temu poszczególne elementy mikrokontekstu wzajemnie się uzupełniają.

3. Dysonans. W tym miejscu trzeba by przywołać przede wszystkim sygnał polegający na współwystępowaniu leksemu ekspresywnego z innym na zasadzie kontrastu,

częściowo także gradacji. Takie zestawienie o wyraźnych podstawach aksjologicznych pozwala wydobyć znaczące w danym kontekście nacechowanie jednostki wyrazowej przez odwołanie do, w różnym stopniu odmiennych w obszarze wartości prezentowanych przez nadawcę (często stanowiących także o wspólnocie kulturowo-komunikacyjnej), desygnatów oraz ich odpowiedników nominacyjnych.

4. Podmiotowość. Znaczącym elementem sygnalizującym nacechowanie emocjonalne leksemu jest podmiotowość komunikatu, rozumiana jako szeroko pojęte uobecnienie się czynnika (najczęściej nadawcy) reprezentującego wspólnotę kulturowo-komunikacyjną. Do takich sygnałów kontekstowych zaliczyć można: sygnały metatekstowe oraz sygnały o charakterze pragmatycznym jako świadczące o konwencjonalnych dowodach nacechowania występujących także poza danym kontekstem użycia [zob. Rejter 2006: 75-76].

Jak widzimy, poza właśnie leksykalnymi istnieją również inne – gramatyczne, dyskursywne, stylistyczne – sposoby wyrażania emocji w wypowiedzi. Nas jednak interesują przede wszystkim sposoby stricte leksykalne. Wykładnikiem leksykalnym bezpośredniej ekspresji jest najczęściej interiekcja z łac *interiectio* – wrzucenie. Rosyjski uczony Michaił Łomonosow zdefiniował interiekcję jako słowo, u którego podstaw leży dążenie do ekonomii językowych środków wyrazu. Łomonosow podzielił wykrzykniki na pierwotne i wtórne, funkcjonujące bądź na zasadzie oddzielnego wypowiedzenia, bądź też w związkach z rzeczownikami [Banaszczyk 2010: 105]. Podobnego zdania był niemiecki filozof i psycholog Wilhelm Wundt, który w 1900 roku dokonał podziału wykrzykników na prymarne i sekundarne. Na trudności występujące przy zdefiniowaniu czym jest interiekcja zwrócił uwagę Roman Jakobson. Stwierdził, że nie ma możliwości określenia jej ani jako słowa, ani jako zdania [Jakobson 1995: 504]. We współczesnym językoznawstwie polskim najbardziej znana jest klasyfikacja wykrzykników opracowana przez Macieja Grochowskiego. Autor [Grochowski 1997: 12–14] definiuje wykrzykniki jako leksemu nieodmienne, funkcjonujące samodzielnie jako wypowiedzenia oraz niezależne od kontekstu werbalnego. Klasyfikacji wykrzykników w oparciu o kryterium semantyczno-pragmatyczne przedstawiła również wspomniana przeze mnie wyżej Anna Wierzbicka, która wyróżniła trzy grupy wykrzykników dzieląc je na: emotywnie, wolitywne i kognitywne. Autorka ponadto wyodrębniła spośród tych grup cztery komponenty wykrzykników: 1. czuję coś, 2. chcę czegoś, 3. myślę coś i 4. wiem coś. Te pierwsze

właśnie mogą być zakwalifikowane jako jedyne środki bezpośredniej ekspresji stanów emocjonalnych na poziomie leksykalnym. Zbliżone do nich są wykrzyknienia wolitywne, które czasem poza stricte wyrażeniem stanów wolitywnych eksplikują również uczucia.

Z przytoczonych wyżej klasyfikacji interiekcji można zaobserwować, iż nie ma zastosowania jednoznacznego modelu teoretycznego do ich zbadania. Pojawiają się bowiem problemy określenia zakresu jednostek należących do klasy wykrzykników tj. onomatopei, które mają wpływ na zmianę wartości funkcjonalnych tej kategorii. Widać również, że dotychczasowa próba sklasyfikowania wykrzykników w językoznawstwie polskim jest niewystarczająca. Zbyt mało jest prac badawczych w oparciu o kryterium pragmatyczne, co niewątpliwie pozwoliłoby na wnikliwsze zbadanie potencjału komunikatywnego tych jednostek leksykalnych. Można zatem stwierdzić, że w dalszym ciągu nie zostały wyjaśnione kwestie czy są one wykrzyknikami, morfemami, słowami czy może wypowiedziami.

LITERATURA

- Banaszczyk, M., Interiekcja ekspresywna w języku rosyjskim. Biologiczne i społeczno-kulturowe uwarunkowania procesów innowacyjnych w komunikacyjnych aktach ekspresywno-interiekcyjnych, Rozprawa doktorska, Poznań 2010
- Bednarczyk, M., *Klasyfikacje wykrzykników w badaniach polskich i niemieckich*, „Lingwistyka Stosowana”, 11, Kraków 2014, s. 83–89
- Błachnio, A., Przepiórkowska, A. *Coraz bliżej emocji. Słowo wstępne*, „Psychologia Społeczna”, Lublin 2013, tom 83 (26), s.247–250.
- Czapiga, Z., *O ekspresywności wypowiedzeń emotywnych (Na materiale języka rosyjskiego i języka polskiego)*, „Acta Universitatis Lodzianae. Folia Linguistica Rossica”, 2015, nr 11, s. 19–27
- Dąbrowski, A. *O naturze emocji*, „Filozofuj ! magazyn popularyzujący filozofię”, 2017, nr 4 (16).
- Grabias, S. *O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo*. Lublin 1981.
- Grochowski, M. *Wyrażenia funkcyjne. Studium leksykograficzne*. Kraków 1997.
- Grzegorzczkowska, R., *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata pod red. J Bartmińskiego*, Lublin 1999.
- Jakobson, R. *On Language*. Cambridge-London 1995.
- Jarymowicz, M., Imbir, K. *Próba taksonomii ludzkich emocji*, „Przegląd Psychologiczny”, 2010, t.53 nr 4, s.439–461.
- James, W. *What is an Emotion*. “Mind” (34), 1884, p. 188–205.
- Kiklewicz, A., *Współczesne kierunki badań w zakresie lingwistyki komunikacyjnej*, „Media – Kultura – Komunikacja Społeczna”, Olsztyn 2006, nr 2, s.207–223
- Kuś, K. *Teoria emocji Anny Wierzbickiej*, „Linguistica Copernicana”, 2010, nr 1 (3).
- Maruszewski, T., Doliński, D., Łukaszewski, W., Marszał-Wiśniewska, M. *Emocje i motywacja*. w: *Psychologia. Podręcznik akademicki*, (red.) J. Strelau, D. Doliński, Gdańsk 2008

- Nowakowski, P. *Emocjonalne podłoże wypowiedzi językowych. Zarys problematyki z perspektywy biolingwistyki*, [w:] *Język. Komunikacja. Informacja*, (red.) P. Nowak, P. Nowakowski, Poznań 2006, s. 143–155.
- Rejter, A. *Leksyka ekspresywna w historii języka polskiego : kulturowo-komunikacyjne konteksty potoczności*. Katowice 2006.
- Skubalanka, T., *O ekspresywności języka*, “Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Lublin 1972, Vol. 27, s. 123-135
- Słownik psychologiczny. (red), W. Szewczuk. Warszawa 1979
- Smółkowa, T. Nominacja językowa. Na materiale nazw rzeczownikowych, Wrocław 1989.
- Stępień, M. *Wiedza o emocjach: badania nad strukturą i zmianami rozwojowymi*, „Psychologia Rozwojowa”, 2007, t. 12, nr 1 s.49-59.
- Tokarski, W. *Słownictwo jako interpretacja świata*, w: *Współczesny język polski* . Lublin 2001, s. 343–370
- Туміакін, Л. О триадzie komunikacyjnej: wartościowanie – emocje – ekspresja, „Annales UMCS. Educatio Nova”, 2017, vol. II.
- Wierzbicka, A. *Język – umysł – kultura*, Warszawa 1999.
- Шаховский, В. И. Эмотивная семантика слова как коммуникативная сущность, Волгоград 1998.

ЗМІСТ

Ірина РОЗДОЛЬСЬКА. ЛІТЕРАТУРНА ТЕМА ЧАСОПISУ «СТРІЛЕЦЬ»: ШТРИХИ ДО СИЛЬВЕТИ ПОКОЛІННЯ	4
Ольга БОГДАНОВА. АНТИНОМИИ ГЛАВЫ «ПОП» В ПОЭМЕ Н. А. НЕКРАСОВА «КОМУ НА РУСИ ЖИТЬ ХОРОШО».....	19
Уляна ФЕДОРІВ. МОТИВ (БЕЗ)ДОМНОСТІ В РОМАНІ СЕРГІЯ ЖАДАНА «ІНТЕРНАТ»	33
Marta KWAŚNIEWSKA. W JAKI SPOSÓB MÓWI SIĘ O KLIMACIE – ANALIZA OSTATNICH TEKSTÓW PRASOWYCH	49
Katarzyna OBERDA. PSYCHOLOGICAL DISCOURSE OF EMOTIONS IN MEDIATION	58
Monika JAWORSKA. FENOMEN HEJTU – PRÓBA KONCEPTUALIZACJI	73
Anastazja SIERLECKA. MARKA JAKO ZNACZNIK PROCESU KONSUMERYZACJI SPOŁECZEŃSTWA	87
Дар'я АНЦИБОР. НАРОДНІ ВІРУВАННЯ ПРО ЕПІЛЕПСІЮ: СИМВОЛІЧНИЙ І СЕМІОТИЧНИЙ АСПЕКТИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПЕДИЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКИМ ПОЛІССЯМ)	95
Oleg LESZCZAK. PRAWO JAKO FUNKCJA DYSKURSYWNO-INFORMACYJNA (SZKIC METODOLOGICZNY)	107
Piotr CZAJKOWSKI. LEKSYKALNE WYKŁADNIKI BEZPOŚREDNIEJ EKSPRESJI EMOCJONALNEJ W KOMUNIKACJI	114

STUDIA
METHODOLOGICA
№ 49

Підписано до друку 01.12.2019 р.
Папір офсетний. 12,7 ум. др. ар.
Папір офсетний. Тираж 300.

Науково-редакційний відділ Тернопільського національного
педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
46027, Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2

Редакція наукового альманаху Studia methodologica
Web: <http://studiamethodologica.com.ua>